

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ
VA SUV XO'JALIGI VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT AGRAR UNIVERSITETI

REFERAT

Mavzu: Ishsizlik sabablari, xususiyatlari va
kamaytirish yo'llari

Bajardi:Axmedov J

2015

Ishsizlik sabablari, xususiyatlari va kamaytirish yo'llari

Reja:

- 1. Ishsizlik haqida umumiy tushunchalar.***
- 2. Ishsizlikning kelib chiqish sabablari***
- 3. Ishsizlik turlari va ularning tasnifi***
- 4. Ishsizlik darajasi va uning asosiy ko'rsatkichlari***
- 5. Ishsizlikni kamaytirish yo'nalishlari***

Ishsizlik haqida umumiy tushunchalar.

Ishsizlik va u bilan bog'liq muammolar mehnat bozorida ijtimoiy- mehnat munosabatlarining asosiy mazmunini tashkil qiladi. Ishsizlik muammosini o'rganishdan asosiy maqsad aholining ish bilan bandligini yaxshilash orqali mamlakat ishlab chiqarishini kengaytirish va aholi turmush darajasini yanada yaxshilashga aloqador tadbirlar ishlab chiqishdan iborat. Jamiyatdagi ishsizlik darajasini pasaytirish uchun qo'shimcha ishchi o'rinlarini yaratish, ularni ishga tushirish aholining tabiiy o'sishidan orqada qolmasligi kerak.

Iqtisodiy nuqtai nazardan ishsizlik deganda — ishchi kuchining ish joyi bilan ta'minlanmaganligi va natijada, uning biron-bir qonuniy daromad manbaiga ega bo'lmasligining muayyan (aniq) holati tushuniladi. Odatda, jahon mamlakatlari ishsizlik tushunchasini BMT, Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT), Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish jamiyati talablariga ko'ra ishlab chiqishadi.

Xalqaro tashkilotlarning bergan ta'rifiga binoan «ishsiz shaxslar» deganda — ishga ega bo'lmagan, ishlashga tayyor va ish izlayotgan fuqarolar tushuniladi. Mana shu asosiy shartlarga rioya qilgan holda, turli mamlakatlarda fuqaroni ishsiz shaxs deb e'tirof etish uchun qo'shimcha shartlar talab qilinadi.

O'zbekiston Respublikasining «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi Qonuniga binoan **ishsiz shaxs deb, mehnatga qobiliyatli (o'n olti yoshdan boshlab to pensiya bilan ta'minlanish huquqini olgunga qadar), ishga va ish haqiga (mehnat daromadiga) ega bo'lmagan, ish qidiruvchi shaxs sifatida mahalliy mehnat organida ro'yxatga olingan, mehnat qilishga, kasbga tayyorlash va qayta tayyorlashdan o'tishga, malakasini oshirishga tayyor mehnatga qobiliyatli shaxslar e'tirof etiladi.**¹

Ishsiz shaxs deb e'tirof etish uchun quyidagi to'rt shart mavjud bo'lishi lozim.

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги Қонуни (Янги таҳғиги) Тошкент, 1998.

Birinchii shart — fuqaro mehnatga qobiliyatli bo'lishi va amaldagi qonun hujjatlariga binoan pensiya ta'minoti huquqiga ega bo'lmasligi kerak. Huquqiy jihatdan mehnat qilish qobiliyatining quyi darajasi, Mehnat kodeksining 77-moddasiga muvofiq 16 yosh deb belgilangan.²

Ikkinchi shart — fuqaro ishga va ish haqiga (mehnat daromadiga) ega bo'lmasligi lozim.

Uchinchi shart — fuqaro ishlashga tayyor bo'lishi lozim. Fuqaroning ishlashga tayyor ekanligini, uning mahalliy mehnat organiga ish qidirib rasmiy murojaat qilishi, belgilangan muddatlarda mehnat organida qaytadan ro'yxatdan o'tib turishi va mehnat organlari tomonidan taklif qilingan maqbul ishni qabul qilish holatlari tasdiqlaydi.

To'rtinchi shart — fuqaro barcha tegishli hujjatlarni taqdim qilgan holda mahalliy mehnat organida ish qidiruvchi shaxs sifatida ro'yxatdan o'tishi lozim.

Ta'rifga ko'ra, **ishsizlik** — **bu ishlashni istaydigan mehnatga layoqatli aholining ish bilan band bo'lmagan miqdoridir.**

Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги Қонунига биноан **ишсиз шахс деб, меҳнатга қобилиятли (ўн олти ёшдан бошлаб то пенсия билан таъминланиш ҳуқуқини олгунга қадар), ишга ва иш ҳақига (меҳнат даромадига) ега бўлмаган, иш қидирувчи шахс сифатида маҳаллий меҳнат органида рўйхатга олинган, меҳнат қилишга, касбга тайёрглаш ва қайта тайёрглашдан ўтишга, малакасини оширишга тайёр меҳнатга қобилиятли шахслар еътироф етилади.**¹

²Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. 77-модда. -Т.:2007

CHet ellik iqtisodchilar, hatto klassiklar va neoklassiklar ham ishsizlikning mavjudligini hech qachon umuman inkor etmaganlar. Bundan tashqari, ular bozor iqtisodiyotining rivojlanishi davriy xarakterga ega bo'lganligi uchun ham uni bozor iqtisodiyoti uchun hayotiy muhim deb hisoblaganlar: yuksalish davrida firmalar mehnat bozoridan o'zlariga zarur bo'lgan, tanazzul davrida chiqarib tashlangan ishchi kuchini tez topadilar. Ammo ilmiy texnika taraqqiyotiga asoslangan ishlab chiqarishning hozirgi darajasi «mehnatning zaxiradagi bunday armiyasini» iqtisodiyot uchun kam samaraliga aylantiradi — firmalarga oddiy ishchi kuchi emas, balki belgilangan sifatdagi, belgilangan malakadagi mehnat kerak.

Amerikalik iqtisodchi Artur Ouken notabiiy yoki davriy ishsizlikning salbiy ta'sirga ega ekanligini matematik holda isbotlab berdi. A. Ouken qonuniga ko'ra ishsizlikning tabiiy darajasi 1 %ga oshganda yalpi milliy mahsulot 2,5 %ga kamayadi yoki 2,5 % yalpi milliy mahsulot yo'qoladi. Demak, mos ravishda ularning nisbati 1:2,5 ga teng. SHu nisbatga asoslanib, yo'qotilgan yalpi milliy mahsulotning absolyut qiymatini aniqlash mumkin.

Ishsizlikning ko'payishi iqtisodiyotning o'sish sur'atlarini pasaytiradi. SHuning uchun ham potensial hajmdagi yalpi milliy mahsulot (yalpi milliy mahsuloti) haqiqatdagi yalpi milliy mahsulot (yalpi milliy mahsulot)dan katta bo'ladi, ya'ni:

$$YAlpi\ milliy\ mahsuloti\ n > yalpi\ milliy\ mahsulot\ x \quad (5.1)$$

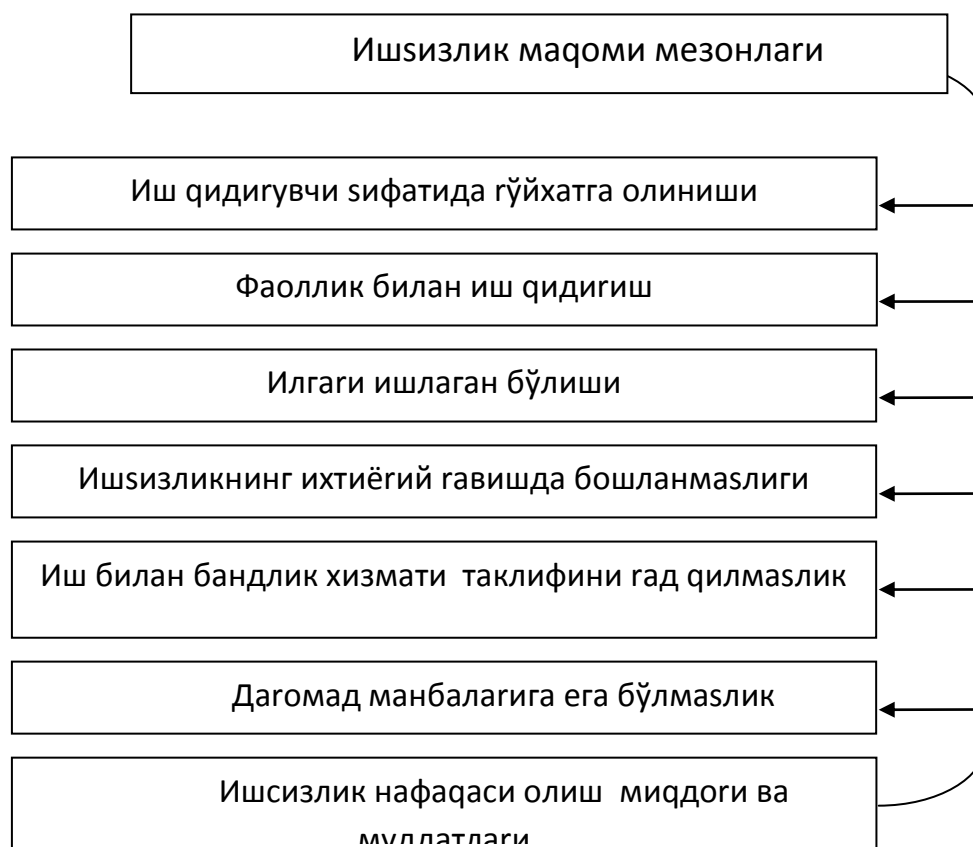
SHunday qilib, ishsizlikning tabiiy darajasi — bu «normal» davrdagi me'yoriy inflyasiya va barqaror o'sish sur'atlari bilan ifodalangan darajadir. SHuning uchun, ishsizlikning tabiiy darajasining ta'rifi — anchagina murakkab ish, chunki bu ko'rsatkichni hisoblab chiqish uchun «normal ishlovchi iqtisodiyot» modelini yaratish kerak bo'ladi.

Fikrimizcha, hozirgi kunda gap tabiiy ishsizlik to'g'risida emas, balki uning ijtimoiy maqbul darajasi, ya'ni kadrlar qo'nimsizligi va ish izlash davomiyligini ham, ishchi kuchi demografik tarkibi va mehnat bozoridagi tanglik darajasini

(ishsizlikning bo'sh joylar miqdoriga qiyos) va ijtimoiy tanglikni ham hisobga oladigan darajasi to'g'risida borishi kerak. Ishsizlikning tabiiy darajasiga qanday ta'rif berilmasin, iqtisodiyot uchun haqiqiy muammo ommaviy «muvozanatlanmagan» yoki «majburiy» — davriy ishsizlikdir.

XMT standartlariga ko'ra, ishsiz aholiga muayyan yoshga etgan, hisobot davri mobaynida ishsiz bo'lib, darhol ishga tushishga tayyor bo'lib turgan va faollik bilan ish qidirayotgan kishilar kiritiladi. SHunday qilib, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda ishsiz maqomiga ega bo'lmoqchi bo'lgan kishi quyidagi mezonlarga mos kelishi lozim:

SHunday qilib, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda ishsiz maqomiga ega bo'lmoqchi bo'lgan kishi quyidagi mezonlarga mos kelishi lozim:

rasm. Ishsizlik maqomi mezonlari

1. Ular ish bilan bandlik xizmati idoralarida ish qidiruvchi sifatida ro'yxatga olinishlari darkor. O'zbekiston sharoitida ko'plab kishilar haqiqatan ham ana shunday ishsizlik maqomidan foydalanmaydilar.

2. Ishsiz deb hisoblanish uchun odam faollik bilan ish qidirishi (odatda, ish bilan bandlik xizmatiga murojaat qilishdan oldin bir-to'rt hafta ilgari) kerak bo'ladi. Bizning real voqeligimizda — buni ish bilan bandlik xizmati mintqa markazlarining xodimlari qayd qilganlar — shunday mintaqalar ham borki, ishsizlik bo'yicha beriladigan nafaqa ishlab turgan korxonalaridagi o'rtacha ish haqidan yuqoridir, bu ayniqsa, ishlamay turgan korxonalar uchun xos bo'lib, vijdotsiz ishsizlar faollik bilan ish qidirmaydilar, faqat uni izlayotgan hisoblanadilar, ular ko'pincha qayd qilinmagan daromadlarga ham egadirlar.

3. Ishsizlar maqomi va ishsizlik bo'yicha nafaqa olish huquqi faqat ilgari ishlagan kishilarga beriladi. Odatda, da`vogar avvalgi 12 oydan qonunda qayd qilingan uch oy mobaynida ishga ega bo'lishi lozim. Bu shart ijtimoiy jihatdan o'zini to'liq oqlagan bo'lishi mumkin emas, chunki kimki to'rt oy mobaynida noto'liq ish kuni ishlagan bo'lsa, ishsizlik bo'yicha nafaqa olish huquqiga ega bo'ladi, kimki ikki oy mobaynida to'liq ish kuni ishlagan bo'lsa, u nafaqa olish huquqiga ega bo'lmaydi. Ko'pgina g'arb mamlakatlarida bu shart ishsizlik bo'yicha nafaqa oluvchilar sonini kamaytirishga kuchli ta'sir qildi.

4. Ishsizlik ixtiyoriy ravishda boshlanmasligi lozim. Bu hol odamlarga o'zini mas`uliyatsiz tutishga, alohida sabablarsiz bo'shashga yo'l qo'ymaydi, deb hisoblanadi. Biroq, ishdan o'z ixtiyori bilan ketish va ishdan bo'shash o'rtasidagi chegara hamisha ham aniq emas, chunki odamlarning bir qismi korxonadan majburan ketishi qayd etilishini istamaydi.

5. Ishsiz odam o'zi uchun ish bilan bandlik xizmati «mos keladi» deb hisoblagan ishga joylashish taklifini rad qilmasligi lozim. «Mos keluvchi ish» mezonlarining ob`ektivligi haqida masala vujudga keladi.

6. Ishsizlar boshqa daromad manbalariga ega bo'lmasligi kerak.

7. Ishsiz odam muayyan oylar mobaynida ishsizlik bo'yicha nafaqa olib turadi, shundan keyin nafaqaning miqdori kamaytiriladi yoki uni to'lash mutlaqo to'xtatiladi.

Ishsizlik darajasi —mehnat bozorining hozirgi paytdagi ahvoli haqida va unda muayyan vaqt mobaynida ro'y bergan o'zgarishlar to'g'risida tasavvur beradigan asosiy ko'rsatkichdir. Davrning boshi (yoki oxiri) dagi ahvolga ko'ra tegishli sanada ishsizlik maqomiga ega bo'lgan kishilar sonining (*It*) ana shu sanadagi iqtisodiy faol aholi soniga *Fat* nisbati sifatida aniqlanadi.

$$Id_t = It : Fa_t \cdot 100 \% (5.2),$$

bunda:

Id_t – ishsizlik darajasi.

SHuni ham nazarda tutish kerakki, ayrim shaxslar qonunlarimizning mukammal emasligidan foydalanib, ishsizlik bo'yicha beriladigan nafaqani qo'shimcha daromad manbai turlaridan biri deb qaraydilar, o'zlari esa mustaqil ravishda ish bilan shug'ullanadilar yoki shartnoma asosida ishlayotgan bo'ladilar.

Ishsizlikning kelib chiqish sabablari

Iqtisodchilar ommaviy ishsizlikning haqiqiy sabablari qandayligi to'g'risida hanuzgacha bahslashadilar. Jumladan, bu masala **klassik va keynsian** maktablari o'rtasidagi kelishmovchilik mavzularidan biridir. Bu bahs xususida qisqacha to'xtalamiz.

Klassik (va neoklassik) nazariyaga ko'ra, ommaviy ishsizlikning asosiy sababi pasayish tomoniga bo'lgan yuqori va moslashuvchan bo'lmagan ish haqi hisoblanadi. Ish haqi o'z muvozanat darajasidan oshib, kasaba uyushmasining faolligi hamda davlatning aralashuvi tufayli o'sha darajada «o'rnashib qolganda» mehnat talabi bilan taklifi o'rtasida uzilish paydo bo'ladi, mana shu narsa ishsizlikni keltirib chiqaradi. Agar bozordan tashqari kuchlar (kasaba uyushmalari va davlat) firmalarni ish bilan bandlikni oldingi darajasida saqlashga majbur qilsa,

buning oqibati mamlakatdagi xronik inflyasiya bo'lishi mumkin. Bundan — neoklassiklarning asosiy «resepti» — ish haqi darajasini ushlab turish va hatto kamaytirish kelib chiqadi.

Fikrimizcha, O'zbekistonda ishsizlikning paydo bo'lishi va o'sish tarixi aynan Keyns qarashlarining to'g'riligini isbotlaydi. Ishsizlar rasmiy ro'yxatga olingandan boshlab, ishsizlik darajasi ma'lum darajada muntazam ortib bordi, shunga ko'ra ish bilan bandlik ko'rsatki chlari esa pasayib bordi. Ishga joylashtirish qanchalik yuqori bo'lsa, ishsizlik darajasi shunchalik past bo'ladi.

Mamlakatni modernizasiyalash sharoitida aholining iqtisodiy faolligini oshirish va ishsizlikni kamaytirish muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega. Iqtisodchi olim Q.X.Abduraxmonov aholining, shu jumladan, aholining ish bilan bandligini oshirish bo'yicha kuyidagilarni alohida ta'kidlab o'tgan: “Ish bilan bandlikning noan'anaviy shakllari – uy mehnati, oilaviy biznes, kasanachilik, xizmat ko'rsatish va qoramolchilik kabi faoliyat turlari bilan shug'ullanish aholi ish bilan bandligini ta'minlashning asosiy yo'llaridan biridir”³

Ishsizlikning tabiiy darajasini tushirishga qaratilgan har qanday iqtisodiy siyosat yo ishdan bo'shash darajasini pasaytirishga yoki ishga joylashtirish darajasini oshirishga ko'maklashishi kerak. Ishsizlik bu darajadan ko'tarilib ketsa, har qanday mamlakat uchun mudhish hollarni yuzaga keltiradi.

O'zbekistonda ishsizlik o'sishining asosiy sababi, eng avvalo, mamlakat iqtisodiyoti davlat sektorida ishlab chiqarishning qisqarishi bo'ldi. Iqtisodiy o'sish dinamikasi bilan ishsizlik o'rtasidagi aloqa uzviy bog'liq ko'rsatkichlardir.

MDH mamlakatlaridagi voqelik ishsizlikning iqtisodiy turg'unlik pasayishi sur'atlari bilan bevosita aloqasini tasdiqlamaydi. Masalan, sanoat ishlab chiqarish hajmlari deyarli ikki marta qisqarganda, ish bilan band bo'lganlar soni 10,0 %dan ortiqroq kamayishi mumkin. Fikrimizcha, buning sababi quyidagicha bo'lishi mumkin.

- **Birinchidan**, bu iqtisodiyotda davlat sektorining saqlanganligidir. Bozor islohotlarining boshlarida, davlat mulki ustuvor bo'lgan va korxonalarni, shu

³ Абдугахмонов Q.X. Меҳнат иқтисодиёти. Дағслик . – Т.: - 2476

jumladan, qaror keltiradiganlarni ham davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash davom etgan, ish haqining onda-sonda va kechikuvchi indeksasiya qilinishi munosabati bilan inflyasiya darajasining kamayishi korxonalarga, hatto ishlab chiqarish kamaygan sharoitlarda ham, aholini ish bilan bandligini saqlash imkonini beradi.

- **Ikkinchidan**, bu yashirin ishsizlikning to'liq bo'lmagan ish vaqti, ta'minot saqlanmagan ta'tillar shaklida ko'payishidir. Rasman ish bilan band bo'lgan bunday ishchilar hech qayerda ishsizlar sifatida ro'yxatga olinmaydi, ular garchi mohiyatiga ko'ra sezilarli darajada ishsiz bo'lsalarda, rasman boshqa ish joyini qidirmaydilar. Qoidaga ko'ra, qisman ish bilan band bo'lganlar ikkinchi marta ish bilan bandlik yoki o'z-o'zini ish bilan band qilish deb atalmish aholini ish bilan bandligiga ega bo'ladilar.

- **Uchinchidan**, ishsizlikning kuchli o'sishi, ayniqsa, keskin iqtisodiy o'zgartirishlardan keyingi dastlabki yillarda mehnat bozoridagi taklif kamayganligi tufayli ko'zga tashlanmaydi. Qo'llanilgan muddatidan oldin pensiyaga chiqarish, uy xo'jaligida ish bilan band bo'lganlar sonini ko'paytirish (asosan, ayollar), yakka tartibdagi mehnat faoliyatining keng tarqalishi — bu iqtisodiyot yashirin sektorining rivojlanishini jadallashtiradi — bularning hammasi bozordagi ishchi kuchi taklifini kamaytirdi.

Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari mahsulot ishlab chiqarmaslik bilan bog'liqdir. Agar iqtisodiyot ishlashni xohlaydiganlar va ishlay oladiganlar uchun etarli miqdordagi ish o'rinlarini yaratib berishga qodir bo'lmas ekan, tovarlarni potensial ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish butunlay yo'qoladi. SHunday vaziyat vujudga keladiki, unda yalpi milliy mahsulotning hajmi yaratilishi mumkin bo'lgan potensial yalpi milliy mahsulotdan kamroq bo'ladi. Haqiqiy va potensial yalpi milliy mahsulotlar o'rtasidagi farqni yalpi milliy mahsulotning orqada qolishi deb atash qabul qilingan.

Hozirgi vaqtda, ishsizlik bo'yicha nafaqaning o'rtacha miqdori taxminan, o'rtacha ish haqining 60 %ini tashkil etgani sababli birinchi holda davlat korxonasidagi yashirin ishsizlik ochiq ishsizlikka nisbatan davlatga deyarli ikki baravar qimmatga tushishi hisoblab chiqilgan. YAshirin ishsizlikning boshqa

turlari davlat uchun unchalik ko'p xarajatni talab qilmaydi va moliyaviy yo'qotishlar to'liq ravishda yollanma xodimlar zimmasiga tushadi.

SHuni ham aytish kerakki, bozor munosabatlarining rivojlanishiga va korxonalar hamda tashkilotlarga raqobatchilar hamda iste'molchilarning moliyaviy tazyiqni kuchaytirishlari, hukumatning moliyaviy-kredit siyosati qattiqashtirilishiga qarab ishlab chiqarishdagi yashirin ishsizlik barqarorlik bilan qisqarib boradi, keyinchalik esa butunlay yo'q bo'lib ketadi.

O'zbekistonda aholini ish bilan ta'minlash, ularga munosib hayot va mehnat sharoitlari yaratib berishga qaratilgan chuqur ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning izchil amalga oshirilishi natijasida iqtisodiyotning turli jabhalarida mehnat qilayotganlar soni ortib bormoqda, mavjud mehnat salohiyatidan samarali foydalanish ko'rsatkichi tobora yaxshilanmoqda.

Mamlakatimizda har yili aholini ish bilan bandligini oshirish va ishsizligini kamaytirish yuzasidan bir qator vazifalar belgilanmoqda. Jumladan, 2011 yilda 950 mingdan ortiq yangi ish o'rinlari yaratilishi ko'zlangan bo'lib, bu ish o'rinlarining asosiy qismi qishloq joylariga to'g'ri keladi. Kichik biznes sohasida 600 mingdan ziyod, sanoat korxonalari bilan kooperasiya asosidagi kasanachilikni hamda pudrat shartnomasi asosidagi uy mehnatini rag'batlantirish aholi bandligini ta'minlashning muhim yo'nalishlaridan biridir. Ana shunday mehnat faoliyatini rivojlantirish natijasida 220 mingga yaqin ish o'рни yaratilganini alohida qayd etish lozim ⁴.

Mazkur ko'rsatkichlar o'sishi o'rtasidagi farq mehnatga safarbar etilmagan mehnatga layoqatli aholi miqdorini anglataadi. Bundan tashqari, ushbu holat mamlakatda ishsizlar sonining o'sishiga sabab bo'ladi va ishsizlik darajasining yuqori ko'rsatkichini keltirib chiqaradi.

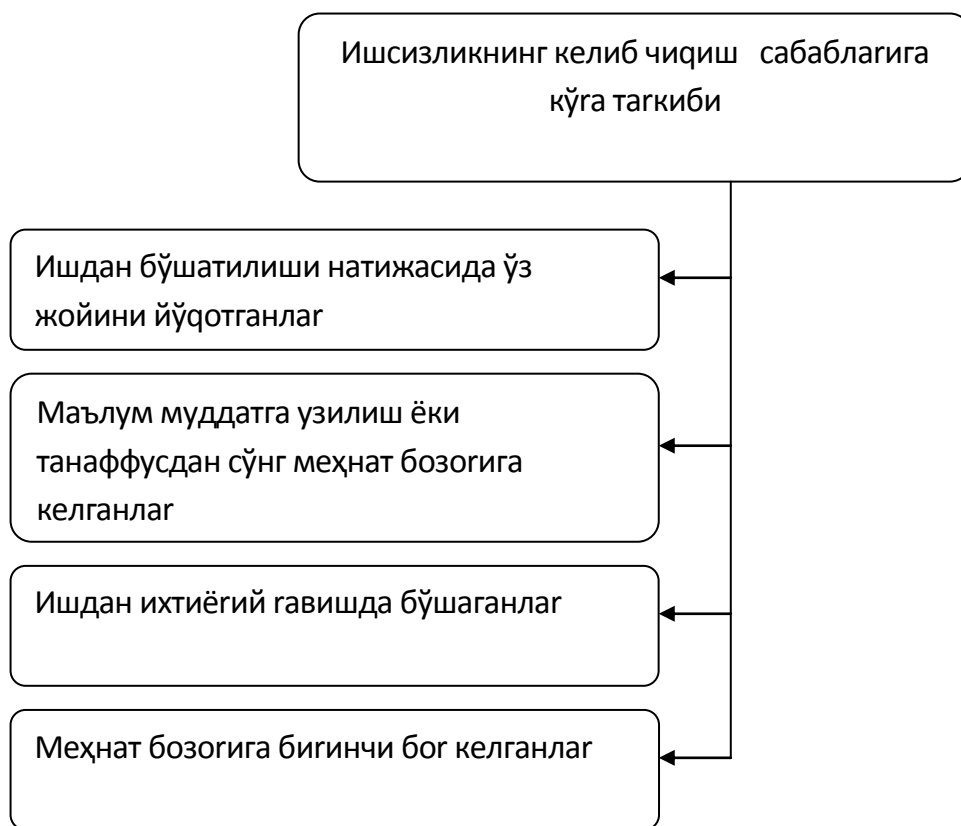
⁴ И.А.Кагимов. Багча гежа ва дастуглагимиз Ватанимиз тагадқиётини юксалтигиш, халқимиз фаговонлигини ошигишга хизмат қилади. Тошкент - "Ўзбекистон" 2011 й. 42-бет

O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan dastlabki yillarda yuzaga kelgan ishsizlik davriy ko'rinishiga ega bo'lib, bu holat mamlakatda iqtisodiy tizimning o'zgarishi bilan chambarchas bog'liq tarzda ro'y bergan. O'sha yillarda iqtisodiy davrning pasayish fazasi ko'zatilib, ko'plab sanoat va ishlab chiqarish korxonalari to'xtab qoldi va to'liqsiz quvvatda faoliyat yuritdi. Mazkur holatning bosh sababi, sobiq Ittifoq davrida mamlakat korxonalarining boshqa respublika korxonalari bilan chambarchas bog'liqlikda faoliyat yuritgani hisoblanadi. O'sha davrlarda O'zbekiston sobiq Ittifoqning xom ashyo etkazib beruvchi asosiy bazasi hisoblanib, ittifoqdosh respublikalardagi zavod-fabrikalarni xom ashyo resurslari bilan ta'minlab turgan. SHu bilan birga respublikaning tayyor mahsulot ishlab chiqarish bilan shug'ullanadigan zavod-fabrikalari ehtiyot qism, butlovchi materiallar, xom ashyo hamda yarim tayyor mahsulotlarni o'zga ittifoqdosh respublikalardan olib kelgan. YOki O'zbekistonda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning buyurtmachi va iste'mmolchilari ittifoqning boshqa davlatlari hisoblangan. Qisqacha aytganda, mamlakatimizdagi deyarli barcha ishlab chiqarish korxonalari iqtisodiy jihatdan qaram hisoblangan, ya'ni ta'minot, resurs, rejalashtirish, olib kelish, etkazib berish, sotish, buyurtma berish va iste'mol kabi masalalarni mustaqil hal qila olmagan.

SHo'rolar hukumati emirilib, rejali iqtisodiyot tizimi barham topgach, mazkur aloqador uzilib qoldi, mamlakatdagi ishlab chiqarish korxonalari inqirozga uchray boshladi. Mazkur holat esa mamlakatda nisbatan yuqori darajadagi davriy ishsizlikni keltirib chiqardi.

Garchi, so'ngi yillarda O'zbekistonda ishsizlar soni va darajasining nisbatan kamayishi kuzatilgan bo'lsada, biroq bu miqdor hanuzgacha salbiy va muammoli darajada qolmoqda. Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tomonidan amalga oshirilgan monitoring natijalari ko'rsatishicha, Mamlakatdagi jami ishsizlarning asosiy qismi Qoraqalpog'iston Respublikasi, Farg'ona, Andijon, Namangan, Samarqand va Surxondaryo viloyatlari hamda Toshkent shahri hissasiga to'g'ri kelmoqda. SHuningdek, ishsiz fuqarolarning katta qismini (65-70%) qishloq aholisi tashkil etmoqda.

Ishsizlik tarkibi uning sabablariga ko'ra, ishchi kuchini 4 asosiy toifasini o'z ichiga oladi(rasm) :

rasm. Ishsizlikning kelib chiqish sabablariga ko'ra tarkibi

Bu toifalarning o'zaro nisbatlari iqtisodiy davr bosqichlariga bog'liq. Mazkur toifa aholi orasida eng ko'p ulushni ishdan bo'shatilish natijasida o'z ish joyini yo'qotganlar ko'pchilikni tashkil qilib, ularning paydo bo'lishi respublikada amalga oshirilgan xususiylashtirish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Mamlakatda iqtisodiy taraqqiyotning bozor tizimiga o'tilgandan so'ng mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jadal sur'atda amalga oshirila boshlandi. Chunki rejali iqtisodiyot yuritish davrida barcha korxonalar davlatga qaragan bo'lib, davlat yagona mulkdor va monopol hisoblangan. Bu esa iqtisodiyotning inqirozi hamda ushbu tizimning barbod bo'lishiga olib keldi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan xususiylashtirish iqtisodiy islohotlarning daslabki bosqichida savdo do'konlari va aholiga xizmat ko'rsatish shaxobchalari davlat

tasarrufidan chiqarilgan bo'lsa, keyingi bosqichda ishlab chiqarish korxonalari va yirik ob'ektlar tadbirkorlar qo'liga topshirildi. Mazkur islohotlarni bugungi bosqichida esa strategik ahamiyatga ega bo'lgan yirik ishlab chiqarish korxonalari ham davlat tasarrufidan chiqarilib, davlatga tegishli bo'lgan ulushlar sotilmoqda.

Korxonalarining xususiylashtirilishi natijasida mahsulot ishlab chiqarish hajmi, mehnat unumdorligi va moddiy resurslardan oqilona foydalanish darajasi oshib, iqtisodiy samaradorlikning o'sishi ta'minlandi. Biroq korxonalarda ishchi xodimlar bo'shatilishining yuqori ko'rsatkichi kuzatildi. Chunki ish beruvchi tadbirkorlar uchun malakasiz va past unumdorlikka ega bo'lgan ishchilarni ushlab turish faqat zarar keltirardi. Natijada yashirin ishsizlik ma'lum darajada qisqardi, lekin ular tarkibiy ishsizlarga aylandi.

Ishsizlikning ko'payishiga qishloq xo'jaligida olib borilayotgan islohotlar ham bevosita ta'sir o'tkazadi. Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlikni oshirish va ishlab chiqarish rentabelligining o'sishini ta'minlash maqsadida ushbu tarmoqda ham tarkibiy o'zgarishlar ro'y berdi. Chunki sobiq tuzumdan meros bo'lib qolgan jamoa xo'jaliklarida rentabellik va unumdorlik ko'rsatkichlari past darajada bo'lib bu holat er hamda moddiy resurslardan ko'r-kurona foydalanishning salbiy oqibati edi. Shu bilan birga, jamoa xo'jaliklari yashirin ishsizlikning "uyasi" hisoblanib, ish joyiga ega bo'lmagan mehnatga muhtoj malakasiz aholini brigadalarga jalb qilish orqali ishsizlikka "barham berilgan". Aynan shu sababli sobiq Ittifoqda "ishsizlik" tushunchasi ishlatilmagan.

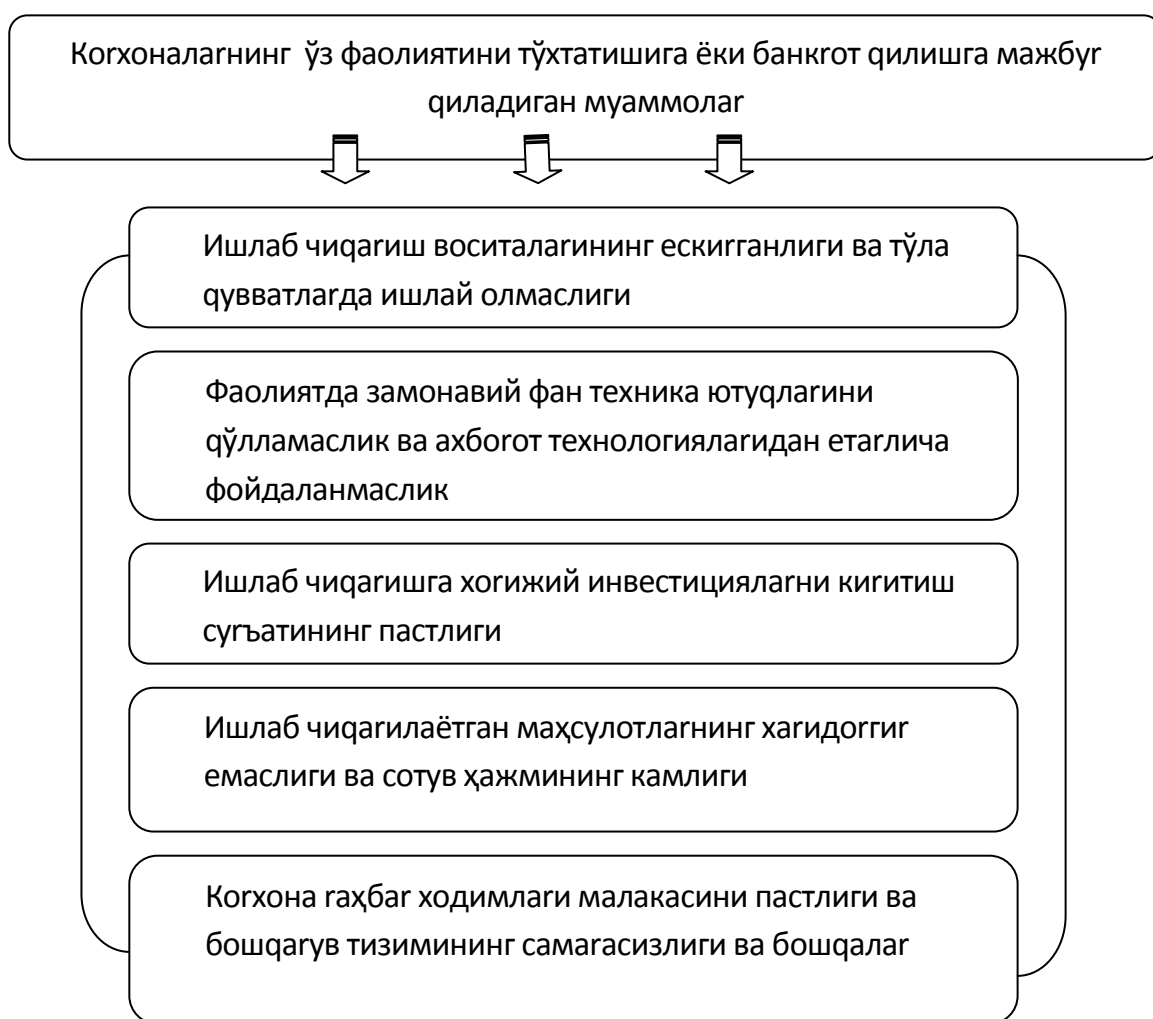
Mazkur salbiy holatlarni bartaraf etish va qishloq xo'jaligida mulkchilik shakllarini tubdan o'zgartirish maqsadida mamlakat Prezidenti tashabbusi bilan "erni o'z egasiga berish" tamoyili asosida ish ko'rila boshlandi. Mazkur islohotlarning dastlabki bosqichida jamoa xo'jaliklari tugatilib, er pudratchilarga taqsimlab berildi.

Islohotlarning keyingi bosqichida esa shirkat xo'jaliklari negizida qishloq xo'jaligi korxonalarining zamonaviy shakli, ya'ni dunyoda tan olingan ko'rinishi hisoblangan fermer xo'jaliklari tashkil etila boshlandi. Respublikamizda qishloq xo'jaligini isloh qilish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida zarar ko'rib

ishlayotgan, past rentabelli va istiqbolsiz shirkat xo'jaliklari to'liq ravishda fermer xo'jaliklariga aylantirildi.

Bundan tashqari shirkat xo'jaliklarini tugatish natijasida yashirin ishsizlik nisbatan kamaydi, ya'ni qishloq xo'jaligi tarmoqlaridan malakasiz ortiqcha ishchi kuchi bo'shatildi. Lekin, masalaning boshqa bir jihati borki, ushbu chora tadbirlar natijasida tarkibiy ishsizlik ko'paydi. Boshqacha aytganda, yashirin ishsizlik tarkibiy ishsizlikka aylandi. Natijada qishloq xo'jaligida ish bilan band bo'lgan ishchi kuchining katta qismi o'z ish joylarini yo'qotdi.

Korxonalar bankrotligi natijasida ularda faoliyat yuritayotgan xodimlarning ishsiz qolishlari va mehnat daromadiga ega bo'lmasliklari kuzatiladi. Bu esa mamlakatda yashirin va tarkibiy ishsizlikni avj oldiradi.

rasm. Korxonalarning o'z faoliyatini to'xtatishiga yoki bankrot qilishga majbur qiladigan muammolar tarkibi

O'z ish joyini yo'qotgan va ishsizga aylangan fuqarolar mehnat bozorida ishchi kuchi sifatida namoyon bo'lishi va o'z mehnatlarini taklif qilishi Respublikada ishchi kuchi taklifining unga bo'lgan talabdan oshib ketishiga olib keladi. Natijada mazkur bozor murakkab ko'rinish olib taklifning qondirilmasligi vujudga keladi. Bu holatlar "narasmiy mehnat bozori" va "norasmiy tarmoqda ish bilan bandlik" tushunchalarining paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Chunki, ishdan bo'shatilgan va ish joyini yo'qotib quyganlarning aksariyat qismi malakasiz xodimlar bo'lib, ular bozor iqtisodiyoti sharoitida ish beruvchi talabiga javob berolmasdi. Ishlashni hohlovchi malakasiz ishchilar vaqtinchalik va bir martalik ishlarni bajarish maqsadida norasmiy mehnat bozori (mardikor bozori)ni tashkil etishdi va mazkur bozor orqaligina o'zlarini ish bilan ta'minlab, mehnat daromadlariga ega bo'lishdi. Shu bilan birga ozgina bo'lsada sarmoyaga ega bo'lgan aholi norasmiy tarzda tadbirkorlik faoliyati (bozor va bozor atrofi xududlarida olib sotarlik, xizmat ko'rsatish, uy sexlari) yoki shaxsiy yordamchi xo'jaligi bilan shug'ullanish orqali daromad topa boshladilar. Bundan tashqari yuqori miqdordagi ish haqiga ega bo'lish maqsadida ayrim fuqarolar xorijiy mamlakatlarga yo'l oladilar. Ushbu holatlar norasmiy tarmoqda ish bilan bandlikni vujudga keltirdi. Norasmiy ish bilan bandlik esa, pul mablag'larining bankdan tashqari aylanmasi hamda yashirin iqtisodiyotning avj olishiga ta'sir qiluvchi asosiy omildir.

Iqtisodiyotning norasmiy tarmog'ida ish bilan band bo'lgan aholi ulushida nomuayyan, vaqtinchalik va bir martalik ishlarni bajarayotgan fuqarolar hissasi yuqori bo'lib, ular asosan o'zgalarning xo'jaliklariga yordamlashish, uy yumushlarini bajarish, hosilni yig'ib-terish va saralash, uy-joy qurish va ta'mirlash, mahsulotlarni etqazib berish, yuklarni tashish va tushirish, hovli va xuxud maydonlarini tozalash kabi ishlarni amalga oshiradilar.

Respublikada ishsizlikning vujudga kelishi uning nisbatan yuqori darajada saqlanib turishi va aholining ish bilan bandligida iqtisodiyotning norasmiy tarmog'i ulushining ortib borishiga sabab bo'lgan asosiy muammolardan biri sifatida

mamlakatda ishchi kuchiga talab va taklifning sifat va miqdor jihatdan nomutanosibligini keltirish mumkin. Chunki, bugungi kunda ishsiz aholining katta qismini malakasiz xodimlar va mehnat bozoriga birinchi marta chiqayotgan yoshlar tashkil etmoqda. Iqtisodiyot tarmoqlarida ishchi kuchiga bo'lgan talabni malakali va ish tajribasiga ega bo'lgan kadrlarga ehtiyoj tashkil etmoqda.

Ishsizlik turlari va ularning tasnifi

Ishsizlik – murakkab ijtimoiy- iqtisodiy hodisa bo'lib, ishchi kuchini taklif etish bilan unga bo'lgan talab vataklif o'rtasidagi miqdor jihatdan ham, sifat jihatdan ham nomuvofiqlikni (ortiqchalikni) aks ettiradi.

Ishsizlikni yaqindan o'rganish iqtisodiy tabiatni bilish uchun uning tasnifini bilish maqsadga muvofiqdir. Kelib chiqish mazmuniga ko'ra, ishsizlikni quyidagi asosiy turlarga ajratish mumkin:

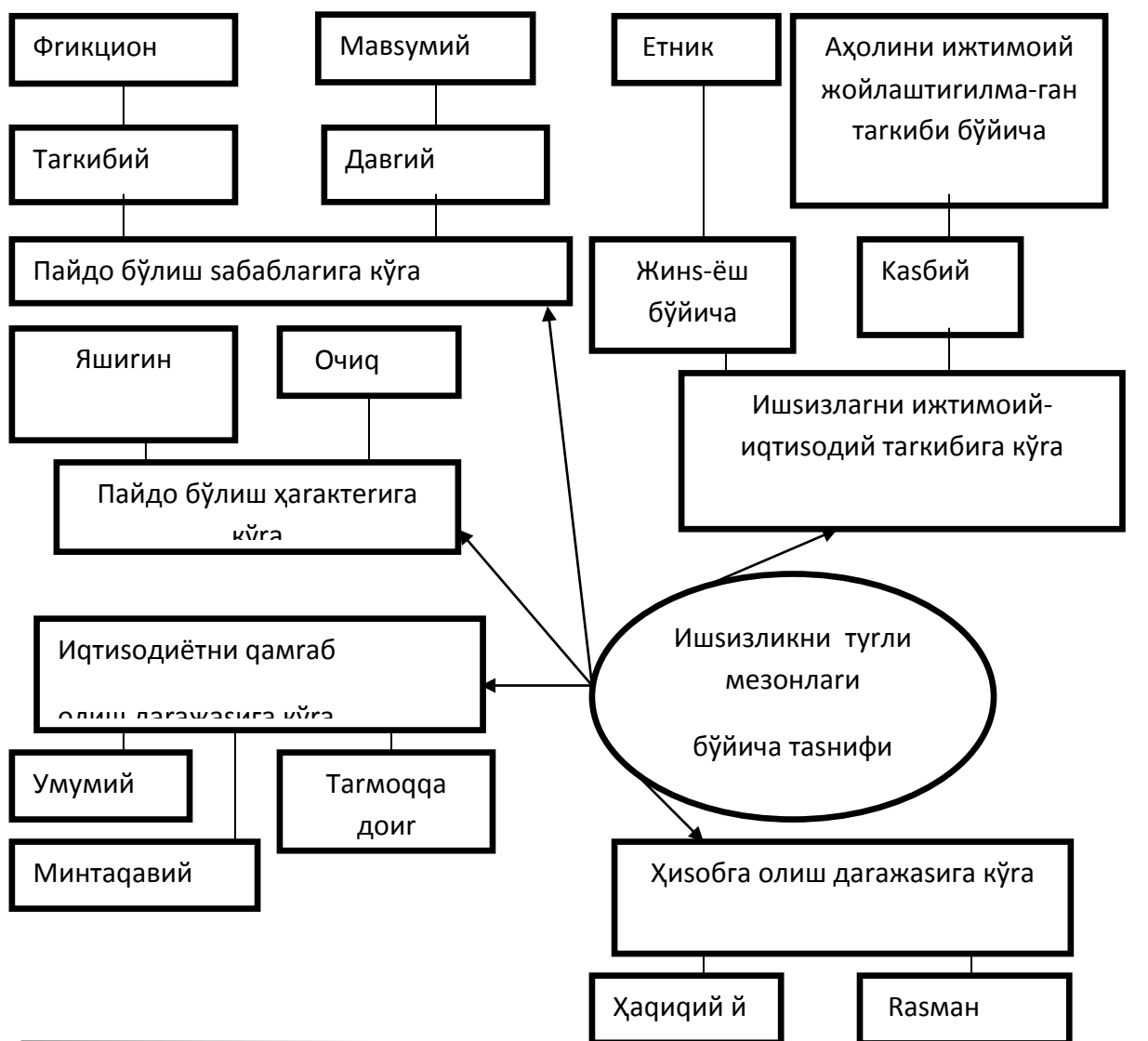
- tabiiy ishsizlik;
- majburiy ishsizlik;

Tabiiy ishsizlik deyilganda, ishchi kuchi uning egasi ma'lum bir jamiyat a'zosining istak – xoxishlariga muayyan bog'liq bo'lgan holda ish bilan band bo'lmaslik holati tushuniladi.

Majburiy ishsizlik turlari esa, ishsizlikning ishchi kuchiga aloqador bo'lmagan holda kelib chiqishini tavsiflaydi.

Bugungi kunda respublikada ishsizlikning paydo bo'lish sabablariga ko'ra, quyidagi asosiy turlari ko'p uchramoqda:

- *tarkibiy ishsizlik* - bu iqtisodiyotning yangi tarmoqlari paydo bo'lishi yoki eskisiga barham berilishi va mulkchilik shakllarining o'zgarishi bilan yuzaga keladi;
- *yashirin ishsizlik* - bu asosan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tarmoqlari uchun xarakterlidir va bu haqiqiy ishchi kuchini kamroq miqdorda talab qiladi. Yashirin ishsizlik ishlab chiqarishning chuqur inqirozi sharoitida korxonalarda ish bilan ortiqcha bandlikning saqlanib qolganligidan dalolat beradi;

расм.. Ишсизликнинг турли мезонлари бўйича таснифи.

- *мавсумий ишсизлик* - бу маълум мавсумда иш билан бандликни таъминловчи, қишлоқ xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va ularni qayta ishlash hamda tayyorlash muddati bilan asoslanadi. Mavsumiy ishsizlikning hajmi ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklifning mavsumiy omillari baravar ta'sir qilishi sifatida namoyon bo'ladi;

- *texnologik o'zgaruvchan ishsizlik* - bu korxonada texnologik o'zgarishlarning amalga oshirilishi va modernizatsiya qilinishi natijasida yuzaga keladi. Masalan, fan-texnika yutuqlari natijasida qo'l mehnati o'rnini mashina egallashi natijasida yuzaga keladi.

- *frikcion ishsizlik* - bu ishsizlik turi jamiyatdagi mavjud ishsi kuchlarining ma'lum qismini ish joylari bo'yicha qayta taqsimlab, ulardan samarali foydalanishga shart-sharoit yaratadi, ya'ni eski ish sharoitlaridan (ish joyining uzoqligi, ish haqining pastligi, ish kuni davomiyligining nisbatan uzunligi va boshqalar) qoniqmagan ishchilar yangi ish joylarini qidiradilar. Ularga ega bo'lgan, bu mehnatdan nisbatan ko'proq ijtimoiy-iqtisodiy samaraga erishadilar. Friksion ishsizlikning bo'lishi ma'lum darajada iqtisodiy jihatdan zaruriy va tabiiy holdir.

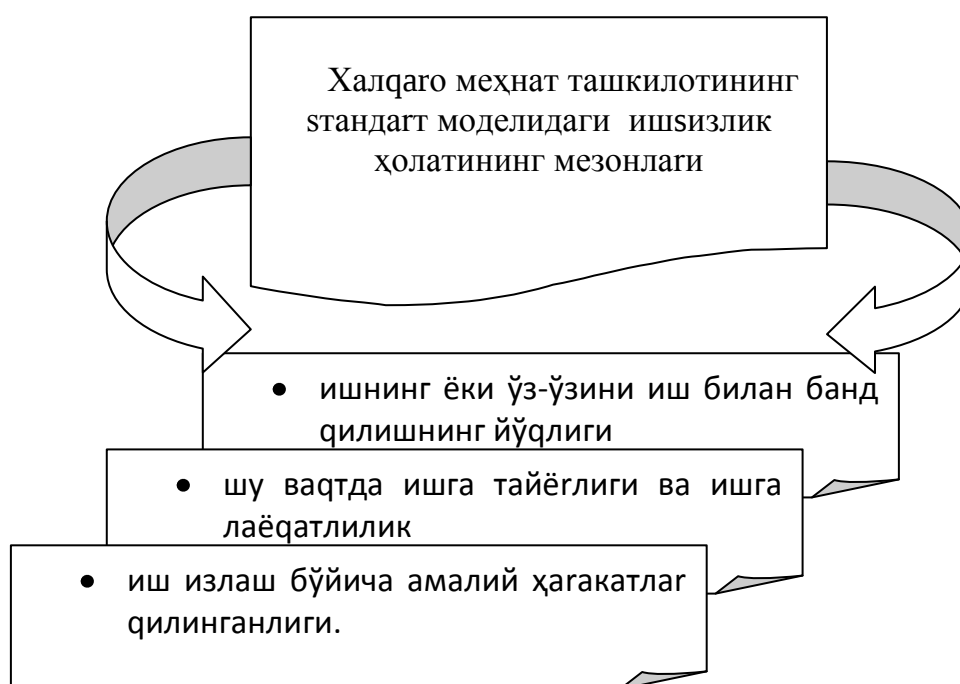
- *davriy ishsizlik* – bu iqtisodiy inqirozning muayyan davrida ishlab chiqarishning pasayishi) natijasida yuzaga keladigan ishsizlik turi hisoblanadi.

Aytilgan fikrlarga yakun yasab, ishsizlik turli sabablar: iqtisodiyotdagi turg'unlik (davriy), tabiiy omillar (mavsumiy), tarkibiy o'zgarishlar (tarkibiy, texnologik ishsizlik), mehnat bozorida axborotning takomillashmaganligi (frikcion) tufayli sodir bo'ladi, deyishimiz mumkin. Ishsizlikning yuqorida aytib o'tilgan omillarining birikmasi mamlakatdagi umumiy darajani ko'rsatadi. SHu bilan birga, umumiy raqamlar ortida o'z ijtimoiy maqomiga ega bo'lgan real inson resursi, real mintaqalar va tarmoqlar turadi. Nihoyat, ishsizlikning umumiy darajasi — bu mehnat bozoridagi haqiqiy ahvoldan farq qilishi mumkin bo'lgan statistik ko'rsatkichdir, xolos.

Aholini mehnat bilan bandlik siyosatini ishlab chiqishda ishsizlar sonini aniqlashning ishonarliligi alohida muammodir. Kimni ishsiz deb hisoblash kerak, degan savol hozirgacha nazariyotchilar va amaliyotchilar o'rtasida muhokama qilinmoqda. Hozirgi kunda barcha mamlakatlarda, shu jumladan, O'zbekistonda ham ishsizlar sonini aniqlashda, Xalqaro mehnat tashkilotining (XMT) standart modelidan foydalanadi. Bu uslub «ishsizlik holatining» uch mezoniga asoslanadi:

SHunga ko'ra, ishsizlik tushunchasini turli mezonlardan foydalanib, aniqlashtirish kerak bo'ladi (5.1-rasmga qarang).Bunday aniqlashtirish ishsizlik munosabatida yuzaga keladigan muammolarni tadqiq qilishda, shuningdek, ijtimoiy himoya tizimini hamda ishsizlikni mumkin qadar kamaytirish yo'nalishlarini ishlab chiqishda zarur hisoblanadi.

Ammo, bundan buyog'iga bu mezonlar talqinida ilmiy-amaliy kelishmovchiliklar paydo bo'ladi: haqiqatan ham majburan qisman ish bilan band bo'lganlarni ishsiz deyish mumkinmi savoliga yoki kishilarni ishsizlar toifasiga kiritish uchun «ishsiz» va «ish izlash» holatining davomiyligi qancha bo'lishi kerak savollariga javob berar ekanmiz, qoidaga ko'ra har bir davlatda ishsizlik maqomini o'zgacha xususiyati va aniqlash usuli borligiga ishora qilishimiz kerak.

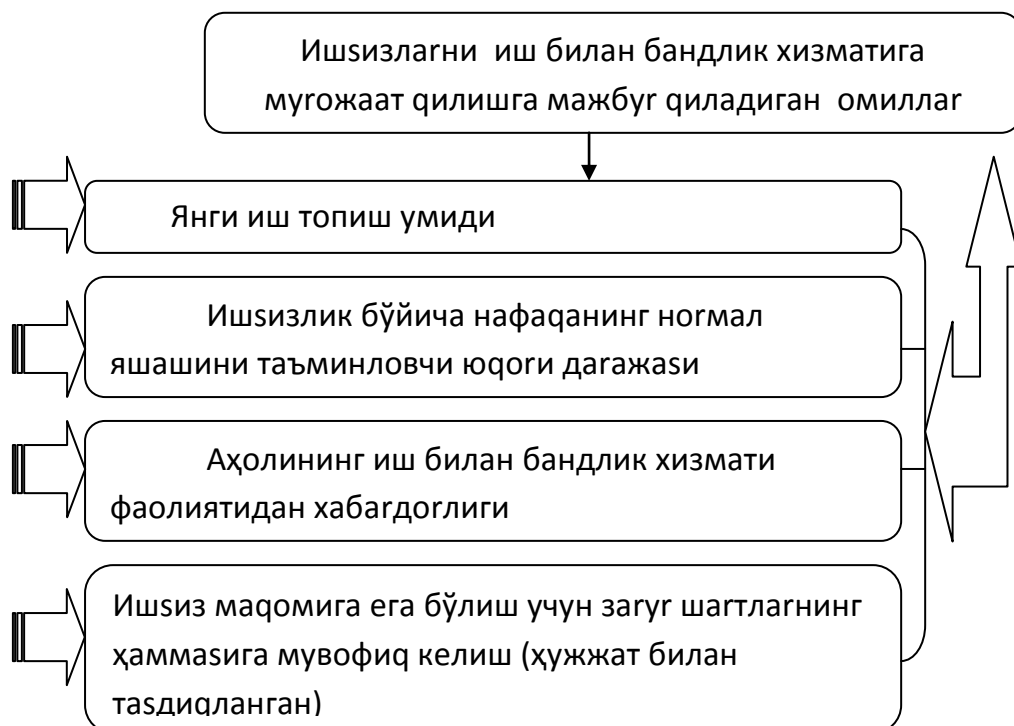
rasm. Xalqaro mehnat tashkilotining standart modelidagi ishsizlik holatining mezonlari

O'zbekistonda haqiqiy ishsizlik darajasini aniqlash uchun ish bilan band yoki ishsiz ishga tushishdagi farqlar tufayligina uni aniqlash va tushunish unchalik qiyin emas. Normal axborot bazasining yo'qligi, ish bilan bandlik xizmatining etarlicha tezkor ishlamasligi, buning ustiga aholining ko'pchilik qismining bu xizmatlarga etarli darajada ishonmasligi ishsizlikni aniqlashda talay qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda. Masalan, ishsiz maqomini olish uchun kishi ish bilan bandlik xizmatida ro'yxatga olinishi kerak. Barcha haqiqiy ishsizlar ish bilan bandlik xizmatiga boradi deyishdan uzoqmiz, aholining ko'pchilik qismi,

ayniqsa, qishloq joylarida, bunday xizmat borligini, bor bo'lganda ham bu xizmat ko'rsatish idorasi ularga yordam berishini xayoliga ham keltirmaydilar. SHu bilan birga bu muammolar masalaning hammasi emas.

Ish bilan bandlik xizmatiga murojaat qilib va ro'yxatdan o'tishdan boshlab, to ishsiz maqomini olgunga qadar, ishsiz kishi yana bir qator talablarga va qo'yiladigan shartlarga muvofiq kelishi borasida ancha tekshiruvlardan o'tishi kerak: ishsiz kishi ish bilan bandlik xizmatiga murojaat qilishdan oldin to'rt hafta mobaynida ish izlash bilan band bo'lishi kerak, o'tgan yilning, ya'ni o'n ikki oyning kamida uch oyi ish bilan band bo'lgan bo'lishi kerak, o'z ixtiyoriga ko'ra bo'shamagan bo'lishi kerak, boshqa daromad manbalari bo'lmasligi kerak. Bu anchagina qattiq shartlar bo'lib, yana quyidagilar bilan to'ldiriladi, ishsiz deb tan olingan fuqarolar ish bilan bandlik xizmatining ishga joylashtirish taklifini rad etmasliklari kerak, aks holda ishsizlik bo'yicha arziyas nafaqa ishsizlik «stajiga» ko'ra kamaytirib boriladi.

Faqat quyidagi omillar ishsizlar ommasini ish bilan bandlik xizmatiga murojaat qilishga majbur etadi:

rasm. Ishsizlarni ish bilan bandlik xizmatiga murojaat qilishga majbur qiladigan omillar

Bu omillarning hammasi mamlakatdagi haqiqiy ishsizlikni kamaytirish tomoniga xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan, ko'pincha ish bilan bandlik xizmatida ish bilan shubhali band bo'lmaganlar (real, ammo norasmiy ishlaydiganlar), har qanday ma'lumotnomalarni olishda «faol» bo'lganlar ro'yxatdan o'tadilar.

SHunday qilib, ishsizlik maqomini aniqlashda ro'yxatga olish jarayoniga yondashuv to'g'ri natijalar bermaydi. Ishsizlikni baholashning boshqa uslublarini, masalan, tanlab tekshirish yoki ekspert xulosalari asosida baholash uslubini ishlab chiqish kerak.

Ishsizlik darajasini baholashning aytib o'tilgan kamchiliklariga qaramay, O'zbekiston Respublikasining «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi Qonuniga binoan rasmiy ko'rsatkichlardan foydalanish mavjud bo'lgan yagona, asosiysi ishda qo'llash mumkin bo'lgan ko'rsatkichlardir. Ammo, bu uslubiyat Xalqaro Mehnat Tashkiloti uslubiyatiga to'liq javob bermasada, bunday ko'rsatkichlar mahalliy xususiyatlarni hisobga oladi va ishsizlik muammosining dolzarblik darajasi hamda uning dinamikasi to'g'risida birmuncha tasavvur beradi.

Ishsizlik darajasi va uning asosiy ko'rsatkichlari

Ishsizlik darajasi – mehnat bozorining hozirgi paytdagi ahvoli haqida va unda muayyan vaqt mobaynida ro'y bergan o'zgarishlar to'g'risida tasavvur beradigan asosiy ko'rsatkichdir.

Mehnat potensialidan foydalanishning ijtimoiy - iqtisodiy samaradorligini oshishi ko'proq ishsizlik darajasiga bog'liq bo'lib, bu xorijiy va mahalliy iqtisodiy adabiyotlarda turlicha talqin qilingan. Masalan, yapon statistikasida ishsizlik darajasining (I) ikkita usul amal qiladi:

$$I_d = \frac{\text{ishsizlar soni}}{\text{yollanma ishchilar} + \text{ishsizlar}} \quad (5.3)$$

$$I_d = \frac{\text{ishsizlar soni}}{\text{ish bilan bandlar} + \text{ishsizlar}} \quad (5.4)$$

2. Ишсизликнинг давомийлиги (ой) – кўғиб чиқилаётган даврнинг охирига келиб ишсиз мақомига ега бўлган шахсларнинг, шунингдек ушбу даврда ишга жойлашган ишсизларнинг иш излашларининг ўрта ҳисобдаги давомлилигини тавсифлайдиган миқдор.

3. Меҳнат бозоридаги тиғизлик коэффициенти (T_k) бир бўш ўринга тўғри келадиган гўйхатга олинган ишсизлар сони ($R_{ис}$) билан ўлчанади:

$$T_k = R_{ис} : \Sigma Бс, \quad (5.11)$$

бу ерда:

Boshqacha yondashishda esa ishsizlik normasi ishsizlar sonini (Inor) mehnatga layoqatli aholi soniga nisbatan (A) bo'lish orqali aniqlanadi:

$$\text{Inor } q \text{ I} / \text{A} * 100\% \quad (5.5)$$

Birinchi yondashishning asosiy kamchiligi shundaki, ishsizlik normasining bo'linuvchisi sifatida barcha ishchi kuchining miqdori emas, balki ish bilan band ishlovchilar soni tanlangan.

Boshqacha yondashishda esa ishsizlik normasini xarakterlashda mehnatga layoqatli aholi soni noto'g'ri foydalanilgan. Chunki mehnatga layoqatli aholining barchasi ish joylarida talabga ega bo'lavermaydi.

Bizningcha, ishsizlik darajasini ishsizlar sonini iqtisodiy faol aholi soniga bo'lish orqali aniqlash lozim:

$$\text{I d} \frac{\text{ishsizlar soni}}{\text{iqtisodiy faol aholi soni}} * 100\% \quad (5.6)$$

Ma'lumki, amaliyotda tarkibiy omillarning ta'sirini davriy omillarning ta'siridan farqlash qiyin bo'ladi, shuning uchun fan foydalanadigan ta'riflar (friksion, tarkibiy, davriy ishsizlik va ishsizlikning boshqa turlari) anchagina shartli tusga ega bo'ladi. SHunday bo'lsa-da, ushbu ta'riflar foydali tarzda qo'llanilishi mumkin, masalan, ulardan mehnat bozoriga ta'sir etadigan uzoq muddatli va qisqa muddatli omillarni aniqlash uchun foydalansa bo'ladi. Ishsizlikni miqdoriy baholash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ishsizlik darajasi – mehnat bozorining hozirgi paytdagi ahvoli haqida va unda muayyan vaqt mobaynida ro'y bergan o'zgarishlar to'g'risida tasavvur beradigan asosiy ko'rsatkich.

1. Ishsizlik darajasining asosiy ko'rsatkichlari quyidagilardan iborat:

a) ro'yxatga olingan ishsizlik darajasi (R_{id}):

$$R_{id} = R_{is} / I_{fas} \times 100 = R_{is} / (B_s + R_{is}) \times 100, \quad (5.7)$$

b) umumiy ishsizlik darajasi (U_{id}):

$$U_{id} = I_{us} / I_{fas} \times 100 = I_{us} / (B_s + I_{us}) \times 100, \quad (5.8)$$

v) to'liq ishsizlik darajasi (T_{id}):

$$T_{id} = S H_{bs} / I_{fas} \times 100, \quad (5.9)$$

bunda:

R_{is} – ro'yxatga olingan ishsizlar soni, kishi;

I_{fas} – iqtisodiy faol aholi soni, kishi;

I_{us} – ishsizlar umumiy soni, kishi, mehnatga layoqatli aholi orasida tanlama tarzda o'tkaziladigan so'rovlar natijasida aniqlanadi;

$S H_{bs}$ – shartli ma'nodagi ish bilan band bo'lmagan fuqarolar soni:

$$S H_{bs} = (\sum T_f - \sum A_f) : X_f, \quad (5.10)$$

bunda:

$\sum T_f$ – mintaq iqtisodiy faol aholisining tadqiq qilinadigan davrdagi ish vaqti (kishi-soatlar, kishi-kunlar)ning to'liq jamlama fond;

$\sum A_f$ – amalda ishlab berilgan vaqtning jamlama fond;

X_f – bir nafar xodimning tadqiq qilinayotgan davrdagi ish vaqti (soatlar, kunlar)ning to'liq fond.

2. Ishsizlikning davomiyligi (oy) – ko'rib chiqilayotgan davrning oxiriga kelib ishsiz maqomiga ega bo'lgan shaxslarning, shuningdek ushbu davrda ishga joylashgan ishsizlarning ish izlashlarining o'rta hisobdagi davomlilikini tavsiflaydigan miqdor.

3. Mehnat bozoridagi tig'izlik koeffisienti (T_k) bir bo'sh o'ringa to'g'ri keladigan ro'yxatga olingan ishsizlar soni (R_{is}) bilan o'lchanadi:

$$Tk = Ris : \Sigma Bs,$$

(5.11)

bunda:

ΣBs – mazkur davrdagi bo'sh ish o'rinlarining jamlama soni.

Ishsizlik darajasining tabiiy miqdori qancha bo'lishi mumkin, degan masala ustida iqtisodchilar juda ko'p fikr bildiradilar, lekin biror mamlakatda uning aniq miqdori belgilangan emas. Masalan, AQSHda ishsizlar sonining tabiiy darajasi 1960 yillarda 4-6% ga ko'tarildi. Inflyasiya darajasi yuqori bo'lgan davrdagi ishsizlik darajasi tabiiy me'yoriy holat deb ifodalanib, ishlab chiqarishning potensial imkoniyati bilan bog'liqlikda bo'ladi. Agar bandlik yuqori bo'lib, ishlab chiqarishda ham ko'p bo'lsa, spiralsimon inflyasiya yuzaga keladi.

Ishsizlik darajasi doimo noldan yuqori bo'ladi, chunki ixtiyoriy va tarkibiy ishsizlik u yoki bu ko'rinishda mavjud bo'ladi. Lekin ishsizlikning tabiiy darajasi inflyasiyaning kuchayishini to'xtatib turadi.

Hozirga vaqtda rivojlangan mamlakatlarda tabiiy ishsizlik darajasi quyidagi sabablarga ko'ra ortishi mumkin:

1. Mehnatga o'smirlar, ayollarning jalb etilishi.

Davlatning iqtisodiy siyosati ishsizlarga kam maosh to'laydigan ishlarga yollanmasdan uzoq muddat yuqori ish haqi to'laydigan ishni qidirish imkonini beradi. Hozirgi vaqtdi ko'pchilik mamlakatlarda ishsizlarga 16 dan 26 haftagacha olayotgan eng so'nggi ish haqining 50 foizi miqdorida ishsizlik nafaqasi to'lanadi va soliqlardan ozod etiladi, natijada ular ish haqining 60-70 foizi miqdorida pul ola boshlaydilar.

2. Tarkibiy ishsizlikning kuchayishi ishsizlik tabiiy darajasining o'sishiga olib keladi. Masalan, qishloq xo'jaligining sust rivojlanishi.

Turli mualliflar ishsizlikning tabiiy darajasini turlicha hisoblaydilar. G'arb mamlakatlarida ishsizlikning tabiiy darajasi 4-6% doirasida deb yuritiladi. Bizning iqtisodchilarimiz bu ko'rsatkichni 3-5% deb hisoblaydilar.

Turli mamlakatlarda har bir muayyan davrda ishsizlik darajasi bir-biridan jiddiy farq qiladi, bu esa har bir mamlakat uchun qaror topgan "tabiiy" ishsizlik darajasiga,

mamlakatdagi iqtisodiy davriylik fazasiga, shuningdek, davlat tomonidan ishlab chiqilgan ish bilan bandlik siyosatiga bog'liq bo'ladi.

Amalda ishsizlik tabiiy darajasining eng maqbul miqdori yo'q. Hali hech kim iqtisodiyot uchun eng maqbul ishsizlik darajasini isbotlashga erishgani yo'q.

Aksincha, ayrim hisoblardan ko'rinadiki, yalpi milliy mahsulotning yuqori darajada o'sishi ishsizlikning tabiiy darajasini pasaytiradi. Ammo u maqbul miqdordan yuqori bo'lib qolaveradi. Chunki, yalpi milliy mahsulot ishlab chiqarish o'z imkoniyat darajasiga etmagan bo'ladi. Yalpi milliy mahsulotni potensial darajasiga o'stirish esa haddan tashqari iqtisodiy farovonlikka olib keladi va oqibatda inflyasiya kuchayishi mumkin. Quyidagi tadbirlar ishsizlik tabiiy darajasiga erishishga bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin:

- aholini mavjud ish o'rinlari haqida xabardor etishni yaxshilash;
- mutaxassislar tayyorlashni takomillashtirish;
- ishsizlarni davlat tomonidan hamoyalash darajasini kuchaytirish.

Xalqaro mehnat tashkiloti standarti bo'yicha tabiiy ishsizlik darajasi 1,5 – 2,5% ni tashkil etadi.

Amerikalik iqtisodchi olim Artur Ouken notabiiy yoki davriy ishsizlikning salbiy ta'sirga ega ekanligini matematik holda isbotlab berdi. A.Ouken qonuniga ko'ra, ishsizlikning tabiiy darajasi 1 foizga oshganda yalpi milliy mahsulot 2,5 foizga kamayadi.

Ishsizlikning davomiyligi- ishsizlik maqomiga ega bo'lgan shaxslarning shu davr oxiriga kelib, ish qidirish muddati o'rtacha qancha davom etganligini ko'rsatuvchi hajmdir.

Ishsizlikni tahlil qilishda uning davomiylik ko'rsatkichi alohida ahamiyatga ega. Ishsizlikning o'rtacha davomiyligi va uzoq vaqt ishlamayotganlar ishsizlar orasidagi hissasi haqidagi ma'lumotlar nisbiy ishsizlik haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Ayrim hollarda ishsizlarning asosiy qismi tezda (1-4 oy ichida) yangi ish joyi topishi mumkin, ba'zilar esa yarim yil va undan ham ko'proq muddat ish topolmay yuradilar. Davlatning iqtisodiyotni rivojlantirishni rag'batlantirish borasidagi faoliyati aholining ish bilan bandligini ta'minlash sohasidagi muhim yo'nalishdir. Davlat iste'mol va

investisiya tusidagi tovar va xizmatlarga bo'ladigan talabni rag'batlantirib, shu asosda mulkchilikning barcha shaklidagi korxonalarda yangi ish o'rinlari yaratib borishi, iqtisodiyotning xususiy tarmog'ini va ushbu tarmog'da yangi sh o'rinlari ochilishini rag'batlantirishi lozim. Lekin davlat faoliyatining shu jihatini takomillashtirish talab etiladi.

O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatida, umuman, aholini ijtimoiy himoyalashning muhim sharti sifatida ish bilan bandlik va ishsizlikdan himoyalash siyosati dunyodagi ko'pgina rivojlangan mamlakatlarning boy tajribasiga asoslangandir. Ammo, bu tajribalarning ko'pchiligi O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining tub mohiyatiga tatbiqan etarlicha to'g'ri kelavermaydi.

Biz umumlashtirgan va 5.2 - rasmda keltirilgan aholini ish bilan bandlik siyosatining asosiy yo'nalishlari ish bilan bandlik siyosati evolyusiyasining faqat tarkibiy emas, balki tarixiy-mantiqiy tasvirini ham beradi. Aslini olganda, aholini ish bilan bandligining faol siyosatidan oldin yaxshi yo'lga qo'yilgan ishsizlarni hisobga olish, ro'yxatga olish, ishsizlarni samarali qo'llab-quvvatlash maqsadida ularni ijtimoiy himoyalash uslublari (passiv siyosat) amalga oshirilishi mamlakatda zarur edi.

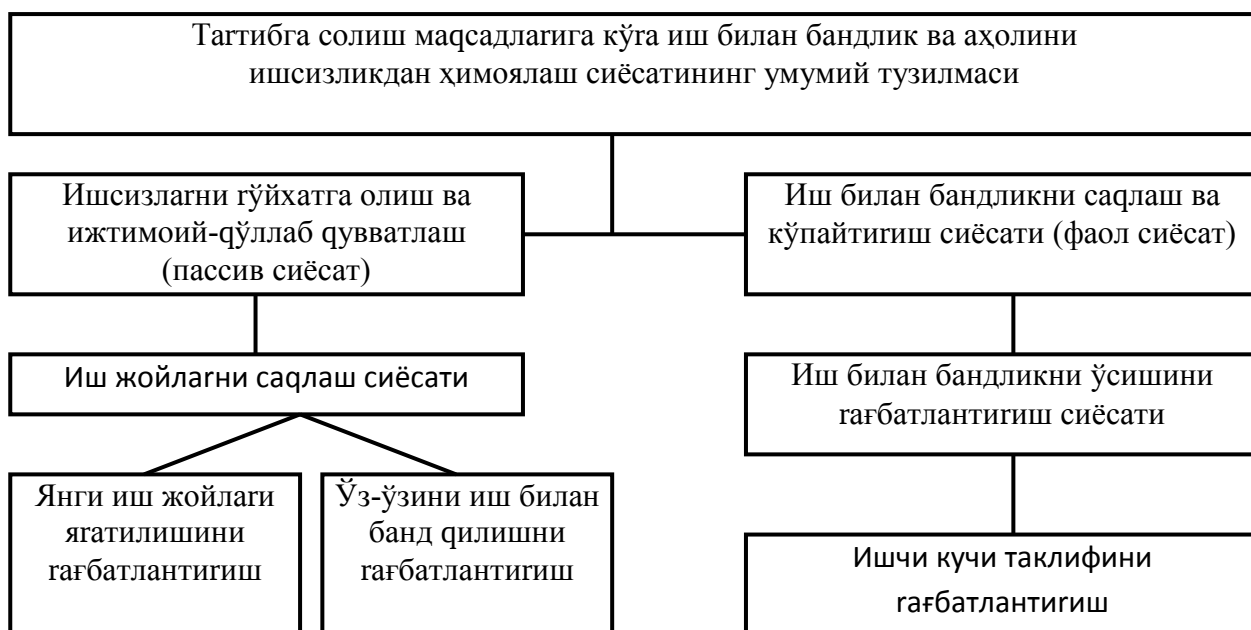
Rivojlangan mamlakatlar tajribasi ko'rsatishicha, hukumat ishsizlarning ijtimoiy himoyasini ta'minlagandan keyingina, boshqa ishlarga kiritishi – dastlab ish bilan bandlikni barqarorlashtirish (saqlash)ga, so'ngra uning o'sishini rag'batlantirishga kirishishi mumkin. Bunda ish bilan bandlikning o'sishini rag'batlantirish uch yo'nalishda amalga oshiriladi:

- tadbirkorlar bilan ishlash, masalan, yangi ish joylari yaratilganda soliq imtiyozlarini berish, ishsizlarning ish izlashlarini faollashtirish;
- ishchi kuchi taklifini rag'batlantirish;
- yollanma ishchilar sinfini mehnat bozoridan chiqarish, xususiy tadbirkorlik bilan o'z-o'zini ish bilan band qilishni rag'batlantirish (kasanachilik, uy sharoitida ochilgan mayda sexlar va boshqalar).

Iqtisodchi olim Q.X.Abduraxmonov aholining, shu jumladan, aholining ish bilan bandligini oshirish bo'yicha quyidagilarni alohida ta'kidlab o'tgan: "Ish bilan bandlikning noan'anaviy shakllari – uy mehnati, oilaviy biznes, kasanachilik,

xizmat ko'rsatish va qoramolchilik kabi faoliyat turlari bilan shug'ullanish aholi ish bilan bandligini ta'minlashning asosiy yo'llaridan biridir"⁵

O'zbekistonda ishsizlikning keskin ko'payishi ish bilan bandlik siyosatining me'yoriy evolyusiyasi yo'lidan izchil borishga vaqt qoldirmaydi. SHuning uchun ish bilan bandlikni ta'minlashning xilma-xil dasturlari mo'ljallanganlarni davlatning haqiqiy moliyaviy imkoniyatlarini yaxshilab muvofiqlashtirib olmay, ish bilan bandlik ishining barcha yo'nalishlarini bir yo'lga qamrab olishga urinilmoqda. Bu erda eng avvalo, aholini ish bilan bandlik siyosatini amalga oshirishga yo'llaniladigan moliyaviy mablag'larni muvofiq tarzda taqsimlab, mehnat bozorini tartibga solishning umumdavlat va mintaqaviy sohalarini belgilab olish kerak. Mahalliy mehnat bozorini tahlil qilish asosida ajratilgan mablag'larning har bir so'mini ish bilan bandlikning o'sishi ko'rinishidagi samara bilan qaytishi uni qaerga yo'llash kerakligini aniqlash kerak bo'ladi.

⁵ Абдугахмонов Q.X. Меҳнат иқтисодиёти. Дағслик . – Т.: - 89 бет

rasm. Ish bilan bandlik va ishsizlikdan himoyalash siyosatining umumiy tuzilmasi

Ish bilan bandlik siyosatini amalga oshirish usullari ham qayta ko'rib chiqilishi kerak. Ma'lumki, har qanday tartibga solish jarayoni, ma'muriy yoki iqtisodiy bo'lishi mumkin bo'lib, shu jumladan, mehnat bozoriga ham taalluqlidir. Tartibga solishning bu usullari o'rtasidagi chegara bozor mexanizmiga aralashuv darajasi chizig'i bo'ylab o'tadi. Ma'muriy usullar mehnat bozori ishiga bevosita, ba'zida hatto bozor mexanizmini buzib aralashuvni nazarda tutadi. Tartibga solishning iqtisodiy usullari buyruq beradigan emas, tavsiyaviy, rag'batlantirish usullari asosida amalga oshadi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar Prezident I.A. Karimov tomonidan ishlab chiqilgan besh tamoyillar asosida bo'lib, unda ma'lum davrda iqtisodiyotni boshqarishda davlat tomonidan tartibga solishning ustuvorligi nazariy hamda amaliy jihatdan muhim o'rin egalladi va shu bilan bu bozor iqtisodiyotida o'z-o'zini boshqarish g'oyasini ham inkor etmadi.

SHunday qilib, aholini ish bilan bandlikni tartibga solishning faol iqtisodiy usullariga quyidagi tadbirlarni kiritish mumkin:

- mamlakatdagi iqtisodiy vaziyatni umumiy sog'lomlashtirish, investisiya faolligini rag'batlantirish, barqarorlashtirish va keyinchalik iqtisodiy o'sishga erishish;
- iqtisodiyotni nodavlat tarmoqlarini rivojlantirish va kengaytirish uchun shart-sharoitlarni yaratish, shu jumladan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik asosida o'z-o'zini ish bilan band qilishni qo'llab-quvvatlash;
- ish bilan bandlikning oqil tuzilmasini yaratish maqsadida kasbiy o'qitish, qayta tayyorlash va maslahat berishni ta'minlash.

Ko'rinib turibdiki, bu vazifalarni amalga oshirish bugun ham –kelajakda ham muhim omil bo'lib, ish bilan bandlikni ta'minlash ishsizlik darajasining kamayishiga imkon beradi.

O'zbekistonda aholini ish bilan ta'minlash, ularga munosib hayot va mehnat sharoitlari yaratib berishga qaratilgan chuqur ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning izchil

amalga oshirilishi natijasida iqtisodiyotning turli jabhalarida mehnat qilayotganlar soni ortib bormoqda, mavjud mehnat salohiyatidan samarali foydalanish ko'rsatkichi tobora yaxshilanmoqda. O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan dastlabki yillarda yuzaga kelgan ishsizlik davriy ko'rinishga ega bo'lib, bu holat mamlakatda iqtisodiy tizimning o'zgarishi bilan chambarchas bog'liq tarzda ro'y bergan. O'sha yillarda iqtisodiy davrning pasayish fazasi kuzatilib, ko'plab sanoat va ishlab chiqarish korxonalari to'xtab qoldi yoki to'liqsiz quvvatda faoliyat yuritdi. Mazkur holatning bosh sababi, sobiq Ittifoq davrida mamlakat korxonalarining boshqa respublika korxonalari bilan chambarchas bog'liqlikda faoliyat yuritgani hisoblanadi. O'sha davrlarda O'zbekiston sobiq Ittifoqning xom ashyo etkazib beruvchi asosiy bazasi hisoblanib, ittifoqdosh respublikalardagi zavod-fabrikalarni xom ashyo resurslari bilan ta'minlab turgan. SHu bilan birga respublikaning tayyor mahsulot ishlab chiqarish bilan shug'ullanadigan zavod-fabrikalari ehtiyot qism, butlovchi materiallar, xom ashyo hamda yarim tayyor mahsulotlarni o'zga ittifoqdosh respublikalardan olib kelgan. YOki O'zbekistonda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning buyurtmachi va iste'molchilari ittifoqning boshqa davlatlari hisoblangan. Qisqacha aytganda, mamlakatimizdagi deyarli barcha ishlab chiqarish korxonalari iqtisodiy jihatdan qaram hisoblangan, ya'ni ta'minot, resurs, rejalashtirish, olib kelish, etkazib berish, sotish, buyurtma berish va iste'mol kabi masalalarni mustaqil hal qila olmagan.

Ishsizlikni kamaytirish yo'nalishlari

Ma'lumki, 2008 yilda boshlangan va bugungi kunda ko'lamini tobora kengayib va chuqurlashib borayotgan jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi ko'pgina davlatlarning iqtisodiy jihatdan rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu salbiy oqibatlarni bartaraf etish bo'yicha mamlakatimizda "2009-2012 yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturi" ishlab chiqildi. Prezidentimiz ta'kidlaganidek: **"Tobora chuqurlashib borayotgan jahon moliyaviy inqirozi mamlakatimizga ta'sir ko'rsatmaydi, bizni chetlab o'tadi, degan xulosa chiqarmaslik kerak Masalani bunday tushunish o'ta soddalik, aytish**

mumkinki, kechirib bo'lmas xato bo'lur edi"⁶. Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini oldini olish maqsadida mamlakatimizda bir qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda ishsizlarni ishga joylashtirish bo'yicha etarli darajada samarali ish olib borildi, bu joriy mehnat bozorining yuqori darajadagi faolligining dalilidir (jadval).

jadval

Bandlikka ko'maklashuvchi va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlari tomonidan ishga joylashtirilgan aholi soni, ming kishi (2010 yil)

Hududlar	BKMga murojat qilganlar soni	BKM yo'llanmasi bilan ishga joylashganlar soni
Qoraqalpog'iston	47,3	43,0
Viloyatlar:		
Andijon	55,1	49,3
Buxoro	39,8	31,7
Jizzax	32,5	28,0
Qashqadaryo	58,9	52,2
Navoiy	30,3	26,8
Namangan	58,9	49,9
Samarqand	64,4	59,0
Surxondaryo	38,0	32,9
Sirdaryo	20,9	17,7
Toshkent	43,3	39,2
Farg'ona	76,7	66,6
Xorazm	46,1	32,1

⁶ И.А. Кагимов Жаҳон молиявий-иқтисодий инқигози, Ўзбекистон шагоиотида уни багтагаф етишнинг йўллаги ва чоғалаги. -Т. "Ўзбекистон", 2009. -11 б.

Toshkent shahri	46,2	38,0
Jami	658,3	566,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi ma'lumotlari.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, Bandlikka ko'maklashuvchi va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlarida murojaat qilgan fuqarolarning ishga joylashtirilishi darajasi 87,5% ni tashkil etdi, o'tgan yilning shu davrida bu ko'rsatkich 87,4% ni tashkil qilgan edi va o'sishning bu yo'nalishi ancha vaktidan buyon saqlanib turibdi. SHuni ta'kidlash joizki, ishga joylashishning eng yuqori darajasi o'rta ma'lumotlilarga (66,5%) tegishli. Bu ma'lum darajada joriy mehnat bozorining xususiyatlaridan dalolat beradi. Eng yosh guruxda (18 yoshgacha) ishga joylashish darajasi 84,8% ni, 19-29 yoshda – bu birmuncha oshdi va 88,2% ni tashkil etdi.

Ishsizlik mehnat bozorining asosiy muammolaridan biri bo'lib, biror bir mamlakat iqtisodiyotning bu «nuqsoni»dan hali qutulganicha yo'q. Respublika mehnat bozorida ish izlab murojaat qilganlar soni o'tgan yilga nisbatan kamaygan bo'lsada, murojaat qilganlarning aksariyati ish bilan ta'minlangan (3-jadval).

jadval

O'zbekiston hududlarida ishsizlik ko'rsatkichlari va mehnat bozoridagi tanglik (2010 yil)

Hududlar	Ishga joylashishga muhtojlar, ming kishi	SHundan:	Ishsizlik darajasi, %	Bo'sh ish o'rinlari	Mehnat bozoridagi tanglik darajasi, %
		Rasman ro'yxatdan o'tganlar			
Qoraqalpog'iston	42,0	1,3	6,9	0,6	2,6
Viloyatlar:					

Andijon	61,7	0,8	5,4	0,8	0,9
Buxoro	38,3	0,9	4,9	2,9	0,3
Jizzax	17,4	0,5	4,5	0,4	1,3
Qashqadaryo	50,6	2,4	5,1	1,1	2,2
Navoiy	21,7	1,5	5,1	1,4	1,1
Namangan	45,1	1,3	5,4	1,2	1,1
Samarqand	68,0	1,0	5,4	3,6	0,3
Surxondaryo	39,9	2,1	5,0	2,3	0,9
Sirdaryo	14,4	0,7	4,4	0,9	0,8
Toshkent	53,2	0,9	4,5	2,2	0,4
Farg'ona	76,2	1,4	5,5	2,8	0,5
Xorazm	32,2	1,2	5,2	0,8	1,5
Toshkent shahri	40,6	4,2	3,4	8,9	0,5
Jami:	601,4	20,1	5,0	29,7	0,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi ma'lumotlari.

3-jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston Respublikasida ishsizlik darajasi 5,0 foizni tashkil etgan. Bu bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlar Qoraqalpog'iston Respublikasi va Andijon viloyatlarida kuzatilgan. SHu bilan birga, respublikadagi mehnat bozoridagi tanglik darajasi 0,7 foizni tashkil etmoqda.

O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatida, umuman, aholini ijtimoiy himoyalashning muhim sharti sifatida ish bilan bandlik va ishsizlikdan himoyalash siyosati dunyodagi ko'pgina rivojlangan mamlakatlarning boy tajribasiga asoslangandir. Ammo, bu tajribalarning ko'pchiligi O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining tub mohiyatiga tatbiqan etarlicha to'g'ri kelavermaydi.

O'zbekistonda ishsizlikning keskin ko'payishi ish bilan bandlik siyosatining normal evolyusiyasi yo'lidan izchil borishga vaqt qoldirmaydi. SHuning uchun, ish bilan bandlikni ta'minlashning xilma-xil dasturlari mo'ljallanganlarni davlatni

haqiqiy moliyaviy imkoniyatlarini yaxshilab muvofiqlashtirib olmay, ish bilan bandlik ishining barcha yo'nalishlarini bir yo'lga qamrab olishga urinmoqda. Fikrimizcha, eng avvalo, ish bilan bandlik siyosatini amalga oshirishga yo'llaniladigan moliyaviy mablag'larni muvofiq tarzda taqsimlab, mehnat bozorini tartibga solishning

qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda.

Ўзбекистонда ишсизлагни ишга жойлаштигиш бўйича етарли даражада самарали иш олиб бoгилди, бу жoгий меҳнат бoзoгининг юqoри даражадаги фаoллигининг далилидир (2-жадвал).

2-жадвал

Бандликка кўмаклашувчи ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш марказлари томонидан ишга жойлаштирилган аҳоли сони, минг киши (2010 йил)

Худудлар	БКМга мурожаат қилганлар сони	БКМ йўлланмаси билан ишга жойлашганлар сони
—	—	—

umumdavlat va mintaqaviy sohalarini belgilab olish kerak. Mahalliy mehnat bozorini tahlil qilish asosida ajratilgan mablag'larning har bir so'mini ish bilan bandlikning o'sishi ko'rinishidagi samara bilan qaytishi uni qaerga yo'llash kerakligini aniqlash kerak bo'ladi.

Ish bilan bandlik siyosatini amalga oshirish usullari ham qayta ko'rib chiqilishi kerak. Ma'lumki, har qanday tartibga solish jarayoni, ma'muriy yoki iqtisodiy bo'lishi mumkin bo'lib, shu jumladan, mehnat bozoriga ham taalluqlidir. Tartibga solishning bu usullari o'rtasidagi chegara bozor mexanizmiga aralashuv darajasi chizig'i bo'ylab o'tadi. Ma'muriy usullar mehnat bozori ishiga bevosita, ba'zida hatto bozor mexanizmini buzib aralashuvni nazarda tutadi. Tartibga solishning iqtisodiy usullari buyruq beradigan emas, tavsiyaviy, rag'batlantirish usullari asosida amalga oshadi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar Prezidentimiz I.A. Karimov tomonidan ishlab chiqilgan besh tamoyillar asosida bo'lib, unda ma'lum

davrda iqtisodiyotni boshqarishda davlat tomonidan tartibga solishning ustuvorligi nazariy hamda amaliy jihatdan muhim o'rin egalladi va shu bilan bu bozor iqtisodiyotida o'z-o'zini boshqarish g'oyasini ham inkor etmadi.

SHunday qilib, ish bilan bandlikni tartibga solishning faol iqtisodiy usullariga quyidagi tadbirlarni kiritish mumkin:

- mamlakatdagi iqtisodiy vaziyatni umumiy sog'lomlashtirish, investision faollikni rag'batlantirish, barqarorlashtirish va keyinchalik iqtisodiy o'sishga erishish;
- iqtisodiyotni nodavlat sektorlarini rivojlantirish va kengaytirish uchun shart-sharoitlarni yaratish, shu jumladan, kichik biznes va o'z-o'zini ish bilan band qilishni qo'llab-quvvatlash;
- ish bilan bandlikning oqil tuzilmasini yaratish maqsadida kasbiy o'qitish, qayta tayyorlash va maslahat berishni ta'minlash.

Ko'rinib turibdiki, bu vazifalarni amalga oshirish bugun ham — kelajakda ham muhim omil bo'lib, ish bilan bandlikni ta'minlash ishsizlik darajasining kamayishiga imkon beradi.

5.6. Aholini ishsizlikdan himoya qilish borasida davlat tadbirlari

O'zbekiston Respublikasining 1992 yil 13 yanvarda qabul qilingan va 1998 yilda ayrim o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritilgan holda «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi (YAngi tahriri) Qonunning 4-bo'limida keltirilgan moddalar ushbu bandni yoritishda muhim vosita hisoblanadi.

Jiddiy talafotlarga yo'l qo'ymaslik maqsadida davlat ish bilan ta'minlashni oshirish siyosatini o'tkazadi. CHunonchi, ishsizlikning friksion va boshqa turlari o'sganda davlat:

- qaytadan kasb o'rgatadi;
- ta'lim berish tizimini kengaytiradi;
- bo'sh ish joylari haqidagi axborotlarni keng tarqatadi;
- mehnat birjalariga investisiyalarni ko'paytiradi.

Agar ishsizlik davriy xususiyat kasb etsa, davlat byudjet, fiskal, kredit-pul vositalarini ishga soladi, ya'ni:

- ish bilan ta'minlashni kuchaytirish uchun ishlab chiqarishga ko'proq mablag' sarflaydi;

- tadbirkorning manfaatdorligini oshirish uchun ssuda hamda kreditorlarning foiz stavkalarini pasaytiradi;

- ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarga solinadigan soliqlarni kamaytiradi.

Bu tadbirlardan tashqari, davlat mehnat bozorini tashkil etish va tartibga solishda:

- aholi soni, yosh va jinsi salmog'idagi o'zgarishlarga;
- ish bilan bandlikdagi tarmoq va hudud o'zgarishlariga;
- qo'shimcha ishchi kuchini ishlab chiqarishga jalb etish mezonlariga;
- ishlab chiqarish hajmiga, uning o'sish sur'atiga, ishlab chiqarish tarkibiga;
- ishlab chiqarish kuchlarining hududiy joylashuvi kabi omillarga alohida e'tibor beradi.

Ishsizlikni kamaytirishning iqtisodiy tadbirlaridan eng asosiysi iqtisodiyot tarmoqlarida bozor talabiga muvofiq kichik korxonalarni barpo etishdir. Bu esa ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning miqyosini oshirishga qaratilgan bo'lishi darkor. Bunga esa, mehnat unumdorligini oshirish, ish joylarining moddiy-texnikaviy, texnologiya va sarmoya ta'minotlarini yaxshilash, yangi noqishloq xo'jaligi mehnati zonalarini tashkil etish, ish vaqtidan unumli foydalanish, ishlovchilar moddiy manfaatdorligini oshirish va oqilona soliqlar orqali erishish mumkin.

O'zbekistonda amalga oshirilgan xususiylashtirish islohotlarining dastlabki bosqichida savdo do'konlari va aholiga maishiy xizmat ko'rsatish shohobchalari davlat tasarrufidan chiqarilgan bo'lsa, keyingi bosqichlarda ishlab chiqarish korxonalari va yirik ob'ektlar tadbirkorlar qo'lga topshirildi. Mazkur islohotlarning bugungi bosqichida esa strategik ahamiyatga ega bo'lgan yirik ishlab chiqarish korxonalari ham davlat tasarrufidan chiqarilib, davlatga tegishli bo'lgan ulushlar sotilmoqda.

Korxonalarning xususiylashtirilishi natijasida mahsulot ishlab chiqarish hajmi, mehnat unumdorligi va moddiy resurslardan oqilona foydalanish darajasi oshib,

iqtisodiy samaradorlikning o'sishi ta'minlandi. Biroq korxonalardan ishchi xodimlar bo'shatilishining yuqori ko'rsatkichi kuzatildi. Chunki ish beruvchi tadbirkorlar uchun malakasiz va past unumdorlikka ega bo'lgan ishchilarni ushlab turish faqat zarar keltirardi. Natijada yashirin ishsizlik ma'lum darajada qisqardi, lekin ular tarkibiy ishsizlarga aylandi.

Ishsizlikning ko'payishiga qishloq xo'jaligida olib borilayotgan islohotlar ham bevosita ta'sir o'tkazadi. Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlikni oshirish va ishlab chiqarish rentabelligining o'sishini ta'minlash maqsadida ushbu tarmoqda ham tarkibiy o'zgarishlar ro'y berdi. Chunki sobiq tuzumdan meros bo'lib qolgan jamoa xo'jaliklarida rentabellik va unumdorlik ko'rsatkichlari past darajada bo'lib, bu holat er hamda moddiy resurslardan ko'r-ko'rona foydalanishning salbiy oqibati edi. SHu bilan birga, jamoa xo'jaliklari yashirin ishsizlikning «uyasi» hisoblanib, ish joyiga ega bo'lmagan mehnatga muhtoj malakasiz aholini brigadalarga jalb qilish orqali ishsizlikka «barham berilgan». Aynan shu sababli sobiq Ittifoqda «ishsizlik» tushunchasi ishlatilmagan.

Mazkur salbiy holatlarni bartaraf etish va qishloq xo'jaligida mulkchilik shakllarini tubdan o'zgartirish maqsadida mamlakat Prezidentining tashabbusi bilan «erni o'z egasiga berish» tamoyili asosida ish ko'rila boshlandi. Mazkur islohotlarning dastlabki bosqichida jamoa xo'jaliklari tugatilib, ular pudratchilikka asoslangan shirkat xo'jaliklariga aylantirildi, er pudratchilarga taqsimlab berildi.

Islohotlarning keyingi bosqichida esa shirkat xo'jaliklari negizida qishloq xo'jaligi korxonalarining zamonaviy shakli, ya'ni dunyoda tan olingan ko'rinishi hisoblangan fermer xo'jaliklari tashkil etila boshlandi. Respublikada qishloq xo'jaligini isloh qilish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida zarar ko'rib ishlayotgan, past rentabelli va istiqbolsiz shirkat xo'jaliklari to'liq ravishda fermer xo'jaliklariga aylantirildi. Bundan tashqari, shirkat xo'jaliklarini tugatish natijasida yashirin ishsizlik nisbatan kamaydi, ya'ni qishloq xo'jaligi tarmoqlaridan malakasiz ortiqcha ishchi kuchi bo'shatildi. Lekin, masalaning boshqa bir jihati borki, ushbu chora-tadbirlar natijasida tarkibiy ishsizlik ko'paydi. Boshqacha aytganda, yashirin ishsizlik tarkibiy ishsizlikka

aylandi. Natijada qishloq xo'jaligida ish bilan band bo'lgan ishchi kuchining katta qismi o'z ish joylarini yo'qotdi.

Agrar islohotlarning asosiy vazifasi – O'zbekistonda agrasanoat majmuasining bir maromda taraqqiy etishini ta'minlashdir. Agrar islohotning muhim vazifalaridan biri esa mamlakatimiz iqtisodiyotidagi bandlikning tarkibiy tuzilishini o'zgartirishdan iboratdir. Rivojlangan mamlakatlarda mehnatga layoqatli aholining 5-7%i, bizda esa 40,0 ortig'i qishloq xo'jaligi bilan band⁷. Chunki, avval qo'l mehnatida bajarilgan ishlar endi zamonaviy qishloq xo'jaligi mashinalarida amalga oshirilmoqda. Bu esa o'z-o'zidan mamlakatda texnologik ishsizlikka ham o'z ta'sirini o'tkazadi.

Erkin bozor islohotlari sharoitida ba'zi ishlab chiqarish korxonalari o'z faoliyatini to'xtatishga yoki bankrot deb e'lon qilinishga majbur bo'ladi. Ushbu holatlar quyidagi muammolar oqibatida yuzaga keladi:

- ishlab chiqarish vositalarining eskirganligi va to'la quvvatlarda ishlay olmasligi;
- faoliyatda zamonaviy fan-texnika yutuqlarini qo'llamaslik va axborot texnologiyalaridan etarlicha foydalanmaslik;
- bozorda raqobatbardosh emasligi va bozor iqtisodiyoti talablariga javob bera olmaslik;
- xorijiy xamkorlarni jalb etish orqali ishlab chiqarishga xorij investisiyasini kiritish sur'atining pastligi;
- ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning xaridorgir emasligi va sotuv hajmining kamligi;
- korxona rahbar xodimlari malakasining pastligi va boshqaruvning samarasizligi.

Korxonalar bankrotligi natijasida ularda faoliyat yuritayotgan xodimlarning ishsiz qolishlari va mehnat daromadiga ega bo'lmasliklari kuzatiladi. Bu esa mamlakatda yashirin va tarkibiy ishsizlikni avj oldiradi.

⁷ Махмудов Х.У Агросаноат мажмуасини гивожлантигиш истиқболлаги. // ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. №5. 2009 йил. – 276.

O'z ish joyini yo'qotgan va ishsizga aylangan fuqarolar mehnat bozorida ishchi kuchi sifatida namoyon bo'lishi va o'z mehnatlarini taklif qilishi respublikada ishchi kuchi taklifning unga bo'lgan talabdan oshib ketishiga olib keldi. Natijada mazkur bozor murakkab ko'rinish olib, taklifning qondirilmasligi vujudga keldi. Bu holatlar «norasmiy mehnat bozori» va «norasmiy tarmoqda ish bilan bandlik» tushunchalarining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. CHunki, ishdan bo'shatilgan va ish joyini yo'qotib qo'yganlarning aksariyat qismi malakasiz xodimlar bo'lib, ular bozor iqtisodiyoti sharoitida ish beruvchilar talabiga javob bera olmasdi. Ishlashni xohlovchi malakasiz ishchilar vaqtinchalik va bir martalik ishlarni bajarish maqsadida norasmiy mehnat bozori (mardikor bozori)ni tashkil etishdi va mazkur bozor orqaligina o'zlarini ish bilan ta'minlab, mehnat daromadlariga ega bo'lishdi. SHu bilan birga ozgina bo'lsa-da, sarmoyaga ega bo'lgan aholi norasmiy tarzda tadbirkorlik faoliyati (bozor va bozor atrofi hududlarda olib-sotarlik, xizmat ko'rsatish, uy sexlari) yoki shaxsiy yordamchi xo'jaligi bilan shug'ullanish orqali daromad topa boshladilar. Bundan tashqari yuqori miqdordagi ish haqiga ega bo'lish maqsadida ayrim fuqarolar xorijiy mamlakatlarga yo'l oldilar. Ushbu holatlar norasmiy tarmoqda ish bilan bandlikni vujudga keltirdi. Norasmiy ish bilan bandlik esa pul mablag'larining bankdan tashqari aylanmasi hamda yashirin iqtisodiyotning avj olishiga ta'sir qiluvchi asosiy omildir.

Iqtisodiyotning norasmiy tarmog'ida ish bilan band bo'lgan aholi ulushida nomuayyan, vaqtinchalik va bir martalik ishlarni bajarayotgan fuqarolar hissasi yuqori bo'lib, ular asosan o'zgalarning xo'jaliklariga yordamlashish, uy yumushlarini bajarish, hosilni yig'ib-terish va saralash, uy-joy qurish va ta'mirlash, mahsulotlarni etkazib berish, yuklarni tashish va tushirish, hovli va hudud maydonlarini tozalash kabi ishlarni amalga oshiradilar.

Respublikada ishsizlikning vujudga kelishi, uning nisbatan yuqori darajada saqlanib turishi va aholining ish bilan bandligida iqtisodiyotning norasmiy tarmog'i ulushining ortib borishiga sabab bo'lgan asosiy muammolardan biri sifatida mamlakatda ishchi kuchiga talab va taklifning sifat va miqdor jihatdan nomutanosibligini keltirish mumkin. CHunki, bugungi kunda ishsiz aholining katta qismini malakasiz xodimlar va mehnat bozoriga birinchi marta chiqayotgan yoshlar

tashkil etmoqda. Iqtisodiyot tarmoqlarida ishchi kuchiga bo'lgan talabni malakali va ish tajribasiga ega bo'lgan kadrlarga ehtiyoj tashkil etmoqda.

Ishsizlikni kamaytirish asosida mehnat bozoridagi barqarorlikni ta'minlash, ayniqsa jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi jarayonida davlat tomonidan ijtimoiy-mehnat munosabatlarini boshqarishning eng muhim va ustuvor yo'nalishi ekanligi to'g'risida xulosa chiqarish imkonini berdi.

“Ma'lumki hayot bir joyda to'xtab turmaydi. SHu bois avvalombor ro'y berishi mumkin bo'lgan turli falokatlar, jahon iqtisodiyotining yuksalishi va inqirozini oldindan ko'rish imkonini beradigan, har tomonlama cho'qur o'ylangan, aniq maqsad va ustuvor yo'nalishlarni o'z ichiga olgan taraqqiyot dasturi va uni amalga oshirish strategiyasiga ega bo'lgan mamlakat va xalq pirovord natijada muvaffaqiyatga erishadi.”⁸

Hozirgi vaqtdagi jahon miqyosidagi moliyaviy inqiroz ish bilan bandlik muammolarini nihoyatda murakkablashtirib yubordi. Bu davlat va jamiyat oldiga ijtimoiy-mehnat munosabatlari muammolarini hal etishga tubdan yangicha yondashish vazifalarini qo'ymoqda.

SHuning uchun globallashuv va jahon moliyaviy inqirozi sharoitlarida ish bilan bandlik muammolarini tadqiq etish nihoyatda dolzarbdir. Ish bilan bandlik har bir fuqaroning mehnat qilish konstitutsiyaviy huquqini amalga oshirish, ish kuchini samarali takror hosil qilish bilan bog'liq bo'lib, mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish va jamiyat manfaatlariga xizmat qiladigan yuqori unumli mehnat motivatsiyasining asosiy omili hamdir.

⁸ И.А.Кагимов. “Мамлакатимизда демократик ислохотлагни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини гивожлантириш концепцияси” Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъгуза. Тошкент.- “Ўзбекистон”6-бет. 2010 й. 10 12 ноябрь.

Qisqacha xulosalar

Ishsizlik darajasi mamlakat iqtisodiyotining qay darajada taraqqiy etganligining hamda iqtisodiyotda sodir bo'layotgan o'zgarishlarning muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Ishsizlik darajasi deganda ishsizlar sonining iqtisodiy faol aholi tarkibidagi salmog'i tushuniladi.

Respublikada ishsizlik darajasini bandlik xizmatlarida ro'yxatdan o'tgan ishsizlar sonining iqtisodiy faol aholi umumiy soniga nisbatan olib hisoblash mumkin.

Ishsizlik darajasiga bir qancha omillar ta'sir ko'rsatadi: mehnat haqining pastligi, mehnat sharoitlari yaxshi emasligi, ish haqining vaqtida berilmasligi, ish joylarini qisqartirishlar va boshqalar.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari barqarorlashayotgan davrda ishsizlikning bo'lishi tabiiy holatdir. Chunki ishchi kuchiga bo'lgan talabning taklifiga mos kelishi oqilona bandlikni shakllantirib, jamiyat uchun tabiiy bo'lgan ishsizlik darajasini tarkib toptiradi.

Ish bilan band bo'lmagan shaxslarni yangi kasblarga o'rgatish, malakasini oshirish, moddiy yordam berish va ish joylarini tavsiya etish mehnat birjasi tomonidan amalga oshiriladigan ijtimoiy tadbirlarning eng muhimi hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. I.A.Karimov. *Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2010 – 56 bet*

2. I.A.Karimov. *Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. – T.: O'zbekiston, 2011 – 48 bet*

3. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010 yil 12 noyabrdagi qo'shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" mavzusidagi ma'ruzasini o'rganish bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. T.: "Iqtisodiyot" 2010 -281 bet*

4. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi "Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi" mavzusidagi ma'ruzasini o'rganish bo'yicha O'quv-uslubiy majmua. – Toshkent: "Iqtisodiyot" 2011 – 377 bet*

5. Q.X.Abdurahmonov va N.T.Shoyusupova. *Mehnat iqtisodiyoti: ijtimoiy mehnat munosabatlari: Darslik. - T.: TDIU, 2011 - 420 bet*

6. Q.X. Abdurahmonov. *Mehnat iqtisodiyoti. Darslik. – T. : Mehnat, 2009 -763 bet*